

4. FEJEZET

Pozitív-scientifikus regionalizálás

A regionalizálási módozatok hármas felosztása (pozitív-scientifikus, normatív-formális, szimbolikus-informális) nem jelenti azt, hogy a geográfia objektumát csupán az általa lehatárolt régiók képezik. Különbséget kell tennünk a regionalizálás mint régiólehatárolási, régióépítési módszer és az empirikus regionálgeográfiai analízis között. Az utóbbi egyértelműen mind a három módozattal lehatárolt régiótípusokra kiterjed. Az újdonság abban van, hogy a klasszikus regionális földrajz, valamint a mennyiségi paradigmák a régióknak önálló létezési státust tulajdonítottak, amit a geográfiának csupán fel kell fedeznie. Ennek megfelelően az osztályozási kritériumok nem szubjektumcentrikusak, hanem egyéb kritériumokat használnak fel: a térelemek jellege, a tér észlelése, a terek mérete (Nemes Nagy, 1998). Ettől eltérően a modern regionális földrajz a régiót nem külső, abszolút léttel bíró reális entitásként határozza meg, hanem mint belső, társadalom által épített, azaz intézmények és cselekvő egyének által kialakított térbeli képződményt. Ebből az következik, hogy az intézmények létrehozják saját régióikat, a cselekvő egyének szimbolikusán közvetített régióképekkel, régióikonográfiákkal azonosítják magukat, végül pedig a geográfia mint társadalmi intézmény tovább termeli és újratermeli saját régióit. Az általam javasolt hármas felosztáshoz hasonló H. H. Blotevogel (1996) felosztása, bizonyos eltérésekkel. Blotevogel például három régió alaptípust határoz meg (tehát nem regionalizálási módozatot, ami szerintem alapvető különbség):

- reális régiók (analízis régiók),
- gazdasági és politikai-közigazgatási szervezetek cselekvésrégiói és
- identitásrégiók.

A már jelzett különbség mellett (régiótípus versus régióalkotási módozat) meg kell jegyeznünk még egy alapvető eltérést: Blotevogel második típusa esetében megítélésem szerint nem lehet ugyanabba a kategóriába sorolni egy gazdasági vállalkozás (pl. Coca Cola) racionális piacszervezés és termékdistribúció céljából elvégzett regionalizálását és az állam által megszervezett területi-közigazgatási egységeket. A kettő két elkülönülő mechanizmus szerint működik, ami az informális–formális szociológiai fogalom párral írható le. Ugyanakkor eltekintünk attól a tényről, hogy a tudomány is társadalmi intézmény, és ennek megfelelően az általa lehatárolt terek – akárcsak a normatív-formális regionalizálás terei – is formálisak. A lényeges különbség a normatív-formális regionalizáláshoz képest abban rejlik, hogy a tudomány régióképződményei nem kötelező, azaz nem norma jellegűek a társadalom számára. Az nyilván más kérdés, hogy a tudományos képződmények milyen mértékben befolyásolják a normatív szféra regionalizálását. További különbségek a regionalizálási eszközök használatában, illetve a regionalizálás céljainak meghatározásában jelennek meg; míg a normatív-formális regionalizálás kemény, kényszerítő eszközöket használ állami funkciók racionális ellátása céljából, addig a pozitív-scientifikus regionalizálás puha eszközöket alkalmaz a valóság tudományos, szisztematikus magyarázására.

A továbbiakban a regionalizálási módozatok és az általuk létrejött régiók bemutatására kerül sor. A pozitív-scientifikus regionalizálás célja a valóság szisztematikus, elméleti alapú rendezése, illetve bizonyos részdomenumokra érvényes törvényszerűségek felfedezése és magyarázása. Rendszerint a lehatárolási kritériumok és az alkalmazott módszertan alapján ez a regionalizálási módozat két régiótípust határoz meg: homogén régió (struktúra-régió) és funkcionális régió (polarizált vagy nodális régió).

4.1. Homogén (struktúra) régió

A homogén régió az első alapvető régiótípus, amelyet a pozitivista-scientifikus regionalizálással határolunk le. Meghatározására más elnevezések is használatosak: formális régió, uniformizált régió, struktúra régió, rendszer régió (Weichart, 1996). A lehatárolás a **hasonlóság elvén** alapszik, ami azt jelenti, hogy a homogén régiót az alkotó térstruktúra egyedisége határozza meg. Ide soroljuk azokat a résztereket is, amelyeket különböző geográfiai diszciplínák dolgoztak ki (gazdasági tér, társadalmi tér stb.), és amelyek, akárcsak a funkcionális regionalizálás esetében, a tér operacionalizálási lehetőségét biztosítják. Mint már említettük, ezt a régiótípust egyes geográfiai diszciplínák használják, elsősorban a tájföldrajz, a szociálgeográfia (beleértve a városföldrajzot is) és a gazdasági földrajz. A továbbiakban majd meglátjuk, hogy milyen régiókat határoznak le, vagyis hogyan operacionalizálják a tér fogalmát ezek a diszciplínák.

4.1.1. Homogén régiók lehatárolása mint pozitivista-scientifikus regionalizálási módozat

Amint az már említésre került, a homogén régiók lehatárolására bizonyos struktúrajelzőket vagy ezek index formájában történő aggregációját használják fel. Például a Mezőség egy homogén régió, amely határozottan lehatárolható a szomszédos régióktól bizonyos sajátos, a szomszédos térségekben hiányzó tulajdonságok, struktúrák alapján: városok hiánya, településeket alkotó háztartások magas fokú szétszóródása a térben, a jó minőségű felszínalatti víz hiánya, előrehaladott aridifikáció stb. A lehatárolásnál figyelembe vehetünk egy vagy akár több struktúrajelzőt is, illetve az utóbbi esetben ezek kombinációját komplex mutatók formájában (pl. a ruralitási index). Attól függően, hogy milyen struktúrajelzőket használunk a lehatárolásnál, illetve hogy milyen területeket (település, gazdaság, természet stb.) elemzünk a lehatárolt egységen belül, több homogén vagy struktúra régiót különböztetünk meg: természetes régiók, agrárregiók, ipari régiók, város-regiók, turisztikai régiók stb.

Módszertanilag a homogén régiók **lehatárolásánál** három esetet különböztetünk meg (részben P. Claval, 1993 alapján):

- A) egy tulajdonság** (ismérv) alapján történő lehatárolásnál csupán két eset lehetséges:
- mindegyik statisztikai téregység felveszi vagy sem az illető tulajdonságot;
 - csak bizonyos statisztikai téregységek veszik fel vagy sem az illető tulajdonságot.

A tulajdonságok térbeli megoszlásának vizualizálása után három további esettel találkozhatunk:

- Egyértelműen lehatárolható téregységek, ha a tulajdonságot felvevő téregységek areálja az illető tulajdonságot nem felvevő egységek areáljától világosan elkülönül (**tökéletes érintkezés**).

- A lehatárolás lehetséges, de kialakul egy átmeneti sáv, amelyben vegyesen mind a két areál képviselt (**részleges érintkezés**).

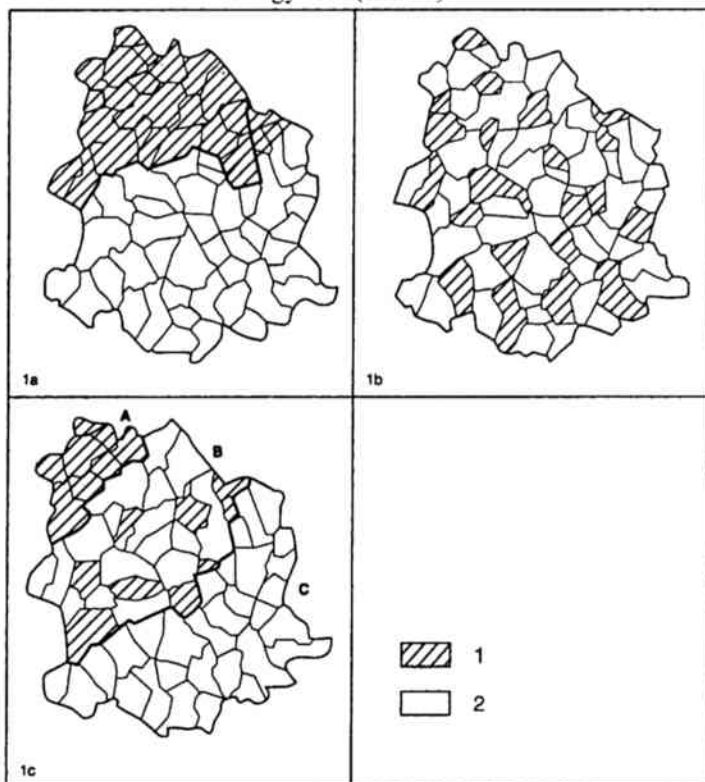
- Nem alakul ki lehatárolható areál (**nincs érintkezés**). Például a fantom települések (zéró lakosság) területi megoszlása azt mutatja, hogy egyes községekben vannak ilyen települések, másokban viszont nincsenek. Ugyanez a kislalvak esetében, azzal a különbséggel, hogy itt már bizonyos fokú kontiguitás figyelhető meg.

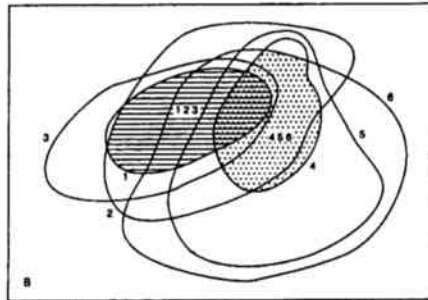
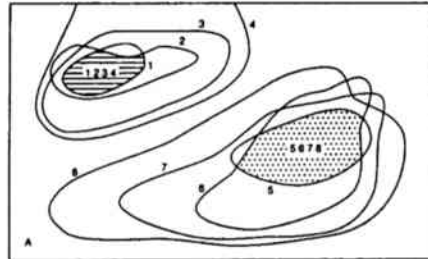
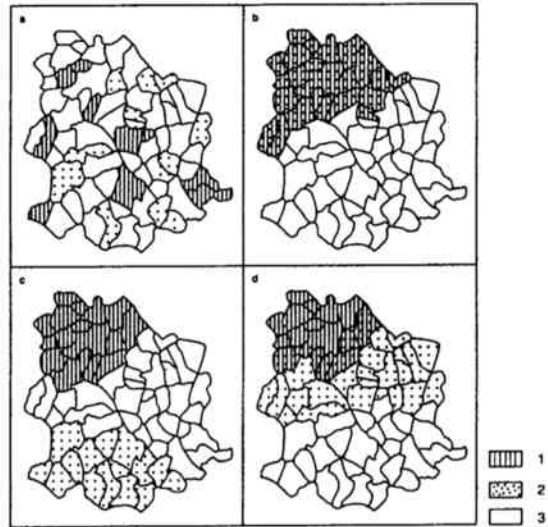
B) két tulajdonságnál (ismérvnél) három eset fordulhat elő:

- nincs jelen egyik tulajdonság sem;
- jelen van egy tulajdonság;
- jelen van mindkét tulajdonság.

A tulajdonságok megoszlásának vizualizálása után ugyanazokat az eseteket figyelhetjük meg, akár csak előbb: tökéletes és részleges érintkezés, illetve a kontiguitás hiánya.

C) n számú tulajdonság esetében átfedések fordulnak elő, és jobb vizualizálás érdekében szintetikus mutatókkal ajánlatos dolgozni. Nyilván az esetek száma itt is ugyanaz marad, de a jó vizualizálás elérése már a változók kombinációjából adódik, illetve abból, hogy megfelelő mutatókat kombinálunk vagy sem (7. ábra).

7. ábra. Homogén régiók lehatárolása egy tulajdonság (A), két tulajdonság (B) és n tulajdonság (C) alapján (P. Claval, 1993)

A 1. az elemzett tulajdonság jelen van, 2. az elemzett tulajdonság nincs jelen

B 1. az első tulajdonság jelen van, 2. a második tulajdonság jelen van, 3. nem jelenik meg egyik tulajdonság sem

C 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8. különböző tulajdonságok elterjedése

A homogén régiók lehatárolásával kapcsolatban felmerülő problémák közül kettőt említünk meg (Weichart, 1996):

- A regionalizálást erősen befolyásolja az elemzett ismérvek (tulajdonságok) területi vonatkoztatási egységeinek kiválasztása. Ez az ismérvek jellegétől is függ, például népességi adatokat csak a területi-adminisztratív rendszer mikroszintjén (Romániában a község), legjobb esetben településszinten tudunk elemezni. Mindenesetre a kiválasztott terület egység (legyen az adminisztratív vagy statisztikai raszter jellegű) meghatározza a regionalizáció eredményét.

- A regionalizálást meghatározza az értékkála felépítése, azaz az értékintervallumok és az ezeknek megfelelő kategóriák kiválasztása. Erre a célra statisztikai eljárásokat használunk, de tudjuk, hogy a statisztika is csupán előírásokat fogalmaz meg, nem pontos „recepteket” az értékintervallumok szerkesztésére (pl. legyen elegendő esetünk minden intervallumban, anélkül hogy pontosan meg tudnánk, mennyi stb.).

A fentiekből következik, hogy a homogenitás elvén nyugvó regionalizálás befolyásolja a módszernek az eredményeit is, vagy más szóval: a létrejött régiók maguk a módszernek az eredményei, módszertani képződmények.

A továbbiakban sorra vesszük a legjellegzetesebb homogén régiótípusokat: természet-földrajzi régiók, társadalmi régiók (terek) és gazdasági régiók (terek). Mielőtt rátérnénk a fenti régiótípusok bemutatására, röviden a téralapegységek meghatározásának problémáival foglalkozunk.

4.1.2. Térségi alapegységek. A mennyiségi téranalízis keretében különös fontosság jut az **alapegységeknek**, az elemi téregységeknek, a már tovább nem bontható kis téregységeknek, különösen a már említett részterek elemzésénél. Ezek alkotják a szintetikus regionalizálás konstitutív alapkövét és az összehasonlító kutatások vonatkoztatási alapegységeit. Ezek nem kutatási alapegységek, hanem a kutatás operacionalizált egységeinek térbeli, vizualizálási alapegységei. Két típusuk létezik:

- **Egyedek** (épületek, telkek, háztartások, épülettömbök, épület- és teleknegyzetek), amelyek adatbankok, információrendszerek segítségével minden problémakörre alkalmazhatók. Ezek térlehatárolásokat is lehetővé tesznek különböző adatsortosítási kritériumok segítségével. Különösen az alkalmazott városföldrajzi és a térinformatikai kutatásokban alkalmazzák.

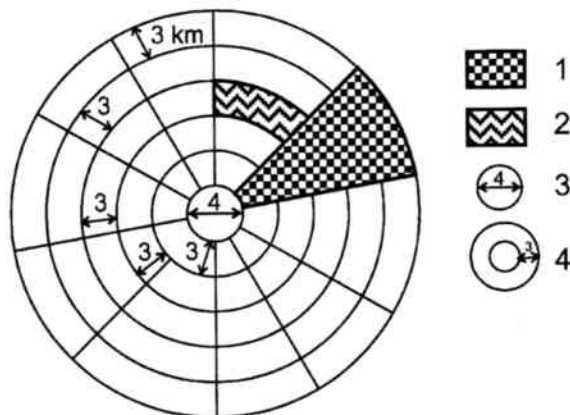
- **Csoportok vagy aggregátumok** (városkörzet, választási körzet, település, község, város, régió stb.). E téregységek alapjául már bizonyos mértékben aggregált adatok szolgálnak. A leggyakrabban használt típus és akárcsak az előző esetben is, az alkalmazott földrajzban használják.

Különböző elemek sűrűségi értéke csak akkor értékes a régiók belső tagolására, ha ezek az értékek kis téregységekre vonatkoznak. Ilyen szempontból a regionális statisztika adatai pontatlanok, mert gyűjtésük a létező adminisztratív felosztás szerint történik. Más a helyzet pl. a hidrológiai vagy klimatológiai adatokkal, amelyek hosszú idősorokkal dolgoznak. A kis statisztikai egységek létrehozásának alapjai a következők:

- térbeli összefüggés;
- genetikai összetartozás;
- strukturális közösség;
- funkcionális egység.

A létrehozott egységeknek minél tartósabbnak kell lenniük, azért, hogy a dinamika is követhető legyen. Ez nagyon nehéz feladat: a települések rendkívül dinamikusak, rengeteg változóval rendelkeznek, aminek a követése nehéz. Már használnak telkekre és épületekre lebontott adatokat, ami viszont az országok többségében jogi nehézségekbe ütközik a személyi adatok védelme miatt.

Például Svájcban **Markus Simon** (1990) létrehozta a **gyűrű-szektor modellt** (RSM, azaz Ring-Sektoren-Modell; 8. ábra), amely statikus tereket határol le (időben változatlan) demográfiai, társadalmi, gazdasági és ingázási mutatók alapján. A modell fő célja a városkörnyék (közeli vonzaskörzet) hosszú időtávra összehasonlító analízise különböző mutatók segítségével. A lehatároláskor, ahol szükséges, figyelembe veszi az adminisztratív határokat is, illetve a közlekedési utakat. A módszer előnye az, hogy lehetővé teszi változatlan nagy léptékű téregységek abszolút értékeinek longitudinális elemzését.

8. ábra. A gyűrű-szektor modell (Simon, 1990)
1. zóna, 2. szektor, 3. központi zóna, 4. gyűrű

A gyűrűk határát egy 3 km-es rádiusszal határozta meg, míg a szektorok lehatárolásánál az úthálózat mint elválasztó határvonal szerepel. Az így lehatárolt öt város modellje azonos, azaz mindegyik egy magövezetből, öt külső övből és tíz szektorból tevődik össze, Lausanne kivételével, ahol a Genfi-tó csupán hat szektor lehatárolását tette lehetővé.

Még megemlíthetjük az úgynevezett **tömbház-rendszert**. Ebben az esetben három-négy utca alkot egy zárt területet, erősen beépített zónákban. Kevésbé beépített zónákban a határvonalak természetes jellegűek is lehetnek, pl. vizek, vasutak stb. Nem szabad felsőbb beosztású egységeket feladnunk (városnegyedeket pl.). Előnye az, hogy könnyen lehatárolható, könnyen lehet számításokat végezni. Hátránya abban van, hogy az európai város egy hosszú történelmi folyamat eredménye, ami napjainkra különböző nagyságú és formájú tömbházakat hozott létre. Egy tömbházban élhet 1000 lakos, míg a szomszédos házban csupán 50. Ehhez adódik még, hogy a tömbház nem a legkisebb homogén struktúraegység: a központ közelében fekvő negyedekben váltakoznak a lakó- és kereskedelmi funkciók; a város szélén a régi többcsaládos házak keverednek a modern egycsaládosokkal. Az igazi

térbeli alapelem nem a ház, hanem az utca. Másrészt a tömbház a hely topográfiáját tükrözi, ami fontos a tervezés számára.

A **négyzetek eszköze** egy geometriai négyzethálózaton alapszik és mentes a már létező térbeosztásoktól. Nagysága változik, Stockholmban 250 m x 250 m, Hamburgban 200 m x 200 m, ami megfelel az 1:5000-es német alaptérképnek, amely Gauss–Krüger meridiánrendszerben készült, ahol az értékek 4 cm-enként vannak megadva (4 cm = 200 m). Hamburg esetében a legnagyobb területegység a kerület, amely több városrészt foglal magába (7 kerület és 104 városrész). A városrész két vagy több szomszédos **helyet** egyesít. Az utóbbi a legkisebb statisztikai területegység. Rendszerint mindegyik négyzet egy kulcyszámot kap. Ha a négyzet vonalai átvágnak egy épületet, akkor a felső vagy jobb vonal által elvágott épület a felette vagy tőle jobbra fekvő raszterhez kerül, illetve az alsó vagy bal vonal által elvágott épület az alatta vagy tőle balra levőhöz.

A módszer előnyei: az értékek közvetlenül leolvashatóak, egy koordináta-rendszerben állandó a nagyságuk, illetve a tér és távolság tulajdonságok azonnal megállapíthatók. Hátrányai közül jelezzük, hogy homogén épülettömböket, utcaösszefüggéseket zavarhatnak meg. A statisztikai adatok az átvágott épületek esetében nyilván erőltetettek.

Végül még megemlíjtük a **választási körzetek** eszközét, amelyet a rendkívül hiányos alapegység statisztikájánál használunk, így például a romániai nagyvárosok belső tagolódásának elemzésére. Ebben az esetben a legfontosabb probléma a választási eredmények megszerzése és az adatok relatív pontossága. Például Kolozsvárnál az etnikai szegregáció meghatározására a helyi választások eredményeit használtuk fel, ismerve a választási körzetek utcánkénti összetételét és az RMDSZ-re szavazók arányszámát. Nyilván az eredmények relatívak, ugyanis nem ismerjük egészen pontosan a magyarok és románok alapegységenként eltérő részvételét a szavazásokon, a két nemzetiség szintén alapegységenként megoszoló korfáját (ugyanis a kiszámított értékek legfeljebb csupán a szavazati joggal rendelkezők nemzetiségi összetételét tükrözik), végül nem tudjuk a más pártokra szavazó magyarok arányát. Ennek ellenére a választási körzetek egyéb eszközök hiányában hasznosak maradnak nem csak az etnikai szegregáció, hanem egyéb jelenségek tanulmányozására.

Konklúzióként elmondhatjuk, hogy a felosztások rendszerint többféle kritérium alapján történnek, a kutatás céljától függően; nem létezik általánosan elfogadott törvényszerűség a legkisebb téregységek lehatárolására. A felhasznált ismervek erősen mennyiségi jellegűek, ami nyilvánvalóan a modellszerkesztés egyik alappillére. Viszont a szubjektum és ennek életvilága teljesen kimarad ezekből a felosztásokból. Optimális megoldás, tekintettel az objektum komplexitására, nem létezik. Az eszköz megválasztása a kitűzött céloktól függ. Ugyanakkor a modern regionalizálás esetében, akárcsak a lépték problémája, a legkisebb alapegység kérdése is másodlagos, ugyanis a hangsúly kimondottan a társadalmi interakciókra, a társadalom térbeliségére tevődik át. Nyilván ezzel nem számoltuk fel a lépték problémáját, de ez egyértelműen relativizálódott.

4.1.3. Természetföldrajzi regionalizálások (felosztások)

A természetföldrajzi felosztások bizonyos természeti jellegzetességek alapján (domborzati forma, közzetani felépítés, talajtípus, vegetációtípus, klíma stb., amelyeket a táj földrajzi paradigma geofaktoroknak nevez) homogén egységeket kívánnak lehatárolni. Rendszerint a morfológiai kritérium elsődleges, míg különböző változók statisztikai kiértékelése lehatárolás céljából másodlagos (kivéve a klimatológia és a hidrológia, amennyiben ezeket geográ-

fiai diszciplínáknak tekinthetjük), eltérően a társadalomföldrajzi felosztásoktól. A természeti határok rendszerint nem fedik (és nem is kell) a többnyire történelmileg kialakult adminisztratív határokat vagy más típusú társadalmi regionalizálások határvonalait sem. Taxonómiaiilag a legkisebb természeti jellegű alapegységeket csak nagyon kis léptékben lehet elkészíteni, 1:5000 vagy 1:25000-es léptékben. Az alapot rendszerint a vegetáció-térképezés teszi lehetővé, amely híven tükrözi a helyi mikrofaktorok kombinációját. Németországban az úgynevezett „Fliese”-t használták a tipológia alapegységeként (Boustedt, 1975). Ezek azonos természeti adottságokkal rendelkező, pontosan lehatárolt téregységek. A Fliese alapvető lehatárolási kritériumai: domborzat, kőzetfelépítés, talajvíz, topoklíma, talaj, növényzet, amelyek kapcsolatai meghatározzák a természeti táj fiziognómiáját. Több Fliese térbeli összefüggése egy Fliese-komplexust jelöl meg. A Fliese alapja egy topográfiai doménium, ami már bizonyos potenciállal rendelkezik, tekintettel az emberi hasznosításra. Ezért az esetleges szembeötlő pillanatnyi különbségek nem számítanak. Pl. egy természetes tölgyfaerdő egy Fliese, attól függetlenül, hogy részeit legelőként vagy kertként hasznosítják. A vegetáció alapvető lehatárolási kritérium, mivel szintetikus tükrözi a többi tényező variációját.

Ehhez hasonló Neef (in: Boustedt, 1975) felosztása is, amely a következő taxonómiát javasolja:

- Mikrokórák: a legkisebb, meghatározható, heterogén tájtypusok (pl. a teraszok, fiatal pleisztocén-holocén homokdűnék stb.).
- Mezőkórák: nagy léptékű természetföldrajzi téregységek (pl. a Sármási-dóm).
- Makrokórák: nagyobb kiterjedésű természeti téregységek (pl. az Érchegység, Mezőség).
- Megakórák: nagy kiterjedésű, összefüggő természeti régiók (pl. a Keleti-Kárpátok, Erdélyi Fennsík).

További példái a természetföldrajzi hasonlóságon alapuló regionalizálásoknak a klímatípusok, illetve különböző meteorológiai és hidrológiai paraméterek (csapadék, hőmérséklet, nedvesség, hordalék, vízhozam, lefolyás stb.) osztályozása és térképes reprezentálása. Ezáltal nyilván az oksági-mennyiségi természettudomány jellegű paradigma kifejezőbb lett és a térképezéssel bizonyos mértékű térbeliséget és földrajzi jelleget adott a tudományos vizsgálatnak. Az igazi problémák akkor keletkeztek, amikor a geodeterminizmus előfutárai (klasszikus földrajz) a kultúrát a természet képződményeként próbálták magyarázni és ennek megfelelően a természetföldrajzi regionalizálás által létrehozott téregységeket mint a kultúra téregységeit határozták meg. Így a kultúra és általában a társadalom határait nem az emberi interakciók, tevékenységek vagy a regionális identitás-tudat képezték, hanem vizek, hegyek, talajtypusok, fák, különböző állatok, kőzetek stb. Sajnos ez a megközelítési mód folyamatosan újratermelődött a romániai földrajzban és olyan meglepő képződmények keletkeznek, mint a „Szamos menti dombvidék települései”, ahol az egyik alapvető probléma a régió lehatárolása keretében az volt, hogy a keleti határt a Szalauca völgye vagy a Szamos völgye alkotja, olyan megfontolásból, hogy ez kihat a területhasznosításra, ezen keresztül pedig a gazdaságra, településekre, kultúrára. Ehhez hasonló eredeti és ugyanakkor klasszikus talaj-kultúra típusú egyszerűsítésnek számtalan példáját felsorolhatnánk. Közös vonásuk az, hogy a tér két meghatározó artefaktumát, a területhasznosítási módot és a település alaprajzot kizárólag a természeti tényezők összehatása térbeli eredményeként értelmezik, a geodeterminizmus jegyeiben. A nyugati geográfia

először a magatartás paradigma keretében, majd a kritikai paradigmák (humanisztikus, kulturális, marxista-radikális paradigmák) jegyeiben a fenti artefaktumokat a kultúra térbeli megnyilvánulásainak tekinti és embercentrikusan, azaz az emberi tevékenység és döntéshozás következményeként tanulmányozza. A hazai földrajzban a komplex természetföldrajzi regionalizálás téregységei, az úgynevezett természetföldrajzi egységek továbbra is a társadalomföldrajzi tartalmak és összefüggések vizsgálatának és magyarázatának keretét és hátterét alkotják. Ez tulajdonképpen erősen geodeterminista jelleget kölcsönöz a földrajzi gondolkodásnak, amely az egyetemi és iskolai geográfiaoktatás és a kutatások keretében rendszerint folyamatosan újratermelődik.

4.1.4. A társadalmi tér

A társadalmi vagy szociális tér fogalmát a szociálgeográfia és a városföldrajz határozta meg. Az alapvető kérdés az, hogy milyen a társadalmi csoportok és az alapfunkciók viszonya és hogyan kapcsolódnak a társadalmi csoportok az alapfunkciókat hordozó intézmények és a térstruktúrák térbeli megoszlásához. A természetföldrajzi régióhoz képest a társadalmi tér kisebb léptékű tértípus, amely rendszerint a nagyvárosokon belül, statisztikai változók kiválasztásával határolódik el és kerül elemzésre. Ilyen változók a népesség szakmai struktúrája (munkás, tisztviselő stb.), a foglalkozási struktúra (gazdasági szektoronként), jövedelemszint, nemek szerinti megoszlás, vallási struktúra, nemzetiség és etnikum szerinti megoszlás, választási magatartás stb. Ezeket lehet kombinálni is szintetikus fogalmak segítségével, mint pl. a társadalmi rétegződés, amelyet többdimenziósan határoznak meg (alapvető a jövedelem, foglalkozás, iskolázottsági szint).

Tehát a **társadalmi tér** a társadalmi szféra pozíciókülönbségeit, a szociális távolságot tükröző absztrakt és erősen általánosított valóságmodell, amelynek meghatározó tartalmi jegyei a **lakosság rétegek szerinti megoszlásán** alapszanak. Ezzel kapcsolatban gyakran használt fogalom a **szegregáció**, amely magát a szociális téralkotást jelzi. Lényegében ezt a folyamatot és ennek hatásait modellezik a klasszikus és modern városföldrajzban egyaránt. A lehatárolt téregységek a következő aspektusoktól függenek:

- Felhasznált változók: demográfiai változók, lakásviszonyok, társadalmi, politikai, vallási változók, területhasználtság.
- A várositér statisztikai-területi felosztása: adminisztratív egységek (Bukarest szektorai, Budapest kerületei), városnegyedek, iskolakörzetek, választói körzetek, rácsosrendszer (négyzet), épületnégyzetek, utcahálózatok, telkek stb.
- Elméleti megközelítés.

A várositér-kutatásokat a **chicagói iskola szociálökológiai** irányzata indította el a két világháború között. Legjelentősebb képviselői: R. E. Park, L. Wirth, E. W. Burgess, W. Thomas stb. Elméletileg a darwinizmuson alapszik, eszerint: a természetes versenynek a társadalomban megfelel a gazdasági verseny magasabb társadalmi pozícióért (Heineberg, 1989). A várost sajátos egységnek tekintették, amelynek belső szerkezetét elemezték társadalmi és térbeli kritériumok alapján. **R. E. Park** szerint a város döntő tulajdonsága a gazdasági szerveződés és az ebből adódó munkamegosztás. Idővel minden városnegyed átveszi lakosai életformáit, magatartásmintáit. Így alakul ki a szomszédság (neighbourhood/natural areas) és egy ehhez kapcsolódó öntudat. Minden városnegyed sajátos életformát fejleszt ki, önmagát meghatározó identitásra tesz szert. Ennek az öntudatnak az alappillérei a lakosok foglalkozása, jövedelme, iskolázottsági szintje, különböző kulturális minták és szubkultúrák

jelenléte. Az utóbbi nagyon kifejezett a nagyvárosok bevándorlónegyedeiben: Chinatowns (kínai város) minden nagy amerikai városban, Little Sicily (Kis-Szicília) Chicagóban, Black-Belt (fekete övezet) vagy az indiai negyede a dél-afrikai városokban (pl. Durban).

E.W. Burgess továbblép és kidolgozza 1924-ben az első **városszerkezeti modellt** (9. ábra). Ebben a nagyvárosok koncentrikus zónákra bomlanak fel, amelyek a központi fekvésű belvárost, a szolgáltatásokat központosító és alacsony lakossűrűségű cityt (Central Business District [CBD]; Burgessnél „loop”) veszik körül. Erre épül a második zóna (az átmeneti zóna Burgess szerint), lakófunkcióval, magas lakossűrűséggel, jelentős szegregációval (gettó, Kis-Szicília, Chinatown). Ebben alacsonyabb jövedelemmel rendelkező, még nem asszimilált bevándorló rétegek laknak alacsony élet- és lakáskörülmények között. A harmadik zóna a munkásrétegek által lakott övezet; ezek rendszerint második generációs bevándorlók, magasabb és stabil jövedelmük van, jobb lakásmínőséggel rendelkeznek. A negyedik zóna a rezidenciális övezet, felsőbb társadalmi rétegekkel, legjobb lakásmínőséggel. Ennek a zónának alacsony a beépítettségi foka és túlsúlyban vannak a magánházak. Az utolsó zóna az ingázók által lakott övezet. A meghatározó folyamat ebben a koncentrikus szerkezetben a központi magban levő tercier típusú tevékenységek területi expanziója, illetve az **invázió** vagy szociális filter-folyamat, amelynek során a pozitív társadalmi mobilitással rendelkező rétegek folyamatosan elhagyják a belső övezeteket, hátrahagyva az alacsonyabb, esetleg negatív társadalmi mobilitással rendelkező rétegeket. Létezik (később számították ki) egy mennyiségi küszöböt meghatározó mutató is, amelynek túllépése esetén beindul a szegregációs folyamat (ún. Kipp-index).

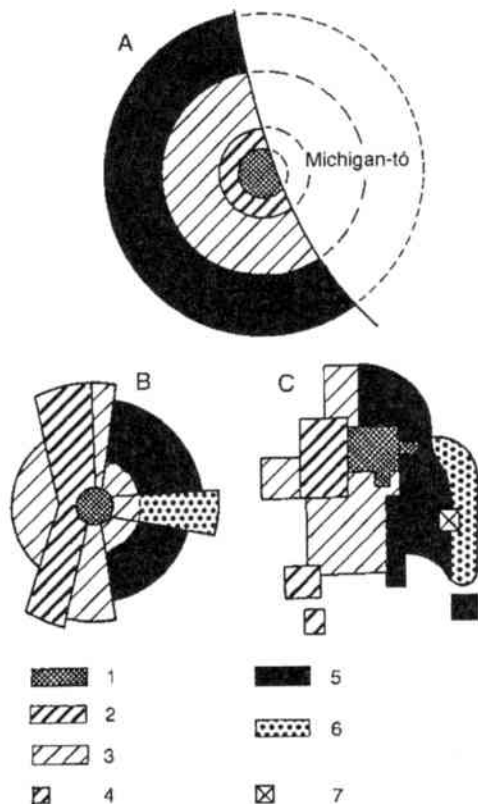
H. Hoyt 1939-ben egy alternatívát dolgozott ki: a szektorális város-modellt, amely szintén a belvárosi magra épít. Innen indulnak ki radiálisan, a közlekedési vonalak mentén, a perifériák felé irányuló szektorok. Megkülönbözteti az ipari övezeteket és a különböző társadalmi rétegek által lakott negyedeket (elit, középréteg és alacsony rétegek). Döntő hatással a szektorális modell kialakulására a felső réteg területi dinamikájának és lakóhelyválasztásának van, amely a radiálisan elhelyezkedő közlekedési tengelyek mentén koncentráldódik.

Néhány évvel később **C. Harris és E. Ullmann** (1945) az eddigiektől eltérő ún. **többmag-modellt** dolgozott ki. Ez a másodlagos központok kialakulását veszi alapul, amelyek ugyanakkor a negyedképzés elengedhetetlen feltételei. Amint a 9. ábrán is látható, eltérően az előző modellektől, a többmag-modell nem csak a társadalmi rétegek térbeli megoszlására koncentrálna, hanem különböző, a város nagyságával összefüggésben levő gazdasági jellegű városterrészeket is lehatárol. Tehát a városi életterek társadalmi megoszlásának princípiumát a szociáltér munkamegosztási princípiumával egészíti ki (Lichtenberger, 1998).

Természetesen számos kritika érte a fenti városmodelleket, mivel ezekbe a sémákba nem lehetett besorolni egy sor várost; az Egyesült Államokban kidolgozott modellek az európai városok esetében nem alkalmazhatók; továbbá nem használhatók a kisebb városok esetében, valamint a harmadik világ országaiban, tehát más kultúrák és társadalmi feltételek között. Az empirikus kutatások bebizonyították, hogy számos városban a felsorolt modellek bizonyos elemeit sajátos módon kombinálhatják. Ehhez adódik a gazdasági tényező szerepének leértékelése, ugyanis ma már nyilvánvaló, hogy a városstruktúrák a termelés és általában a gazdasági folyamatok tükörképei.

A klasszikus szociálökölógiai térkutatást a **társadalmi tér-analízis** fejlesztette tovább, amelyet **E. Shevky és W. Bell** indítottak el 1955-ben megjelent munkájukkal: „Social area

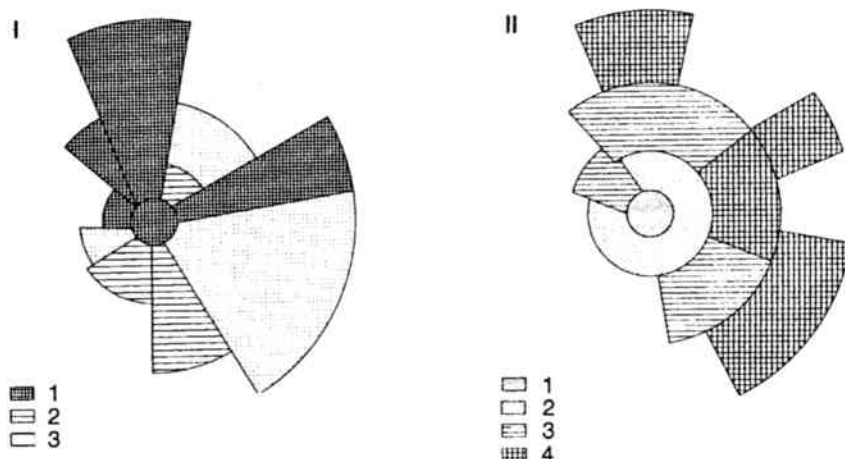
analysis” (in: Lichtenberger, 1998). Az irányzat a szociális változás elméletén alapszik a társadalmak növekvő differenciáltsága és komplexitása körülményei között. Az alapgondolat az, hogy a hatalomban és presztízsből kifejezett társadalmi távolságnak megfelel egy térbeli távolság, azaz egy térbeli és társadalmi szegregáció. A lehatárolt terek szociálisan homogének és lehatárolásukkor a következő alapmutatókat használják fel:

9. ábra. Burgess koncentrikus várostér-modellje (A), Hoyt szektorális városmodellje (B), Harris és Ullman többmag-modellje (C) (Lichtenberger, 1998 nyomán)
 1. központi kereskedelmi övezet, 2. ipari övezet, 3. alsó rétegek lakóövezete, 4. ipari szuburbiák, 5. középrétegek lakóövezete, 6. felső rétegek lakóövezete, 7. lakó szuburbiák, alközpontok

- Társadalmi pozíció, társadalmi státus (munkások és kézművesek aránya, felső- közép- és alsófokú képzésben részesült egyének aránya a 25 évnél idősebbek körében, jövedelemszint).
- Urbanizáció, demográfiai státus (termékenységi kvóta, aktív nők a 14 évnél idősebb nők között, egyszaládós lakások aránya).
- Szegregáció, etnikai státus (kisebbségek, külföldiek aránya).

A tértípusokat faktoranalízissel állapították meg (10. ábra). Ez független mutatókat használ, amelyekkel függő változókat magyaráznak (kriminalitás, választói magatartás). A faktorökológia úgynevezett dimenziófaktorokat vezetett be. Például bebizonyították, hogy a szociális státus (tercier foglalkoztatottak részaránya, választási magatartás) és urbanizáció/családi státus (népességsűrűség, háztartásnagyság, mobilitás, tulajdonviszony) faktorértékei sektorszerűen szerveződnek meg, míg az etnikai szegregáció többmagszerűen szerveződik. Utólagos empirikus tanulmányok viszont rendszerint egy szektor-zónaszerű kombináció kialakulását bizonyítják.

10. ábra. Faktoranalízis alapján modellezett társadalmi térszerkezet (H.Heineberg, 1989, J.V. O'Laughin és G. Glebe, 1980 alapján)

I. társadalmi státus: 1. magas, 2. közepes, 3. alacsony. II. családi státus: 1. magas, 2. közepes, 3. közepes-alacsony, 4. alacsony

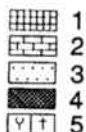
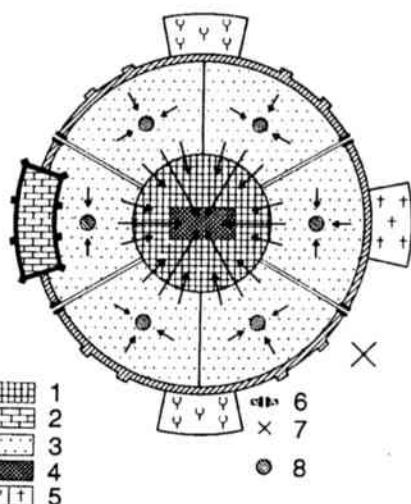
Az utóbbi évtizedekben alternatív modellek alakultak ki a **kultúrokológiai** irányzat keretében, amelyek elsősorban a harmadik világ és Európa városszerkezetét modellezik. Az első vonatkozásban megemlíthjük a latin-amerikai, arab és délkelet-ázsiai várositérmodelleket (11., 12. ábra), amelyek alapvetően a már leírt klasszikus modellek elemeit használják fel a helyi kultúra bevonásával. Ezek a helyi kultúrát tükröző jellegzetességek az anyagi térben is lehatárolható artefaktumok strukturális beépítésén keresztül kerülnek be a térmodellekbe. Így pl. a spanyol koloniális várostér artefaktumai közül a legfontosabbak a központi plaza (beépítetlen négyzet alakú tér), a plaza négy sarkán elhelyezkedő reprezentációs épületek (városháza, katedrális, kormányzati és a jogi apparátus épületei, iskola), valamint a felső rétegek palotái, amelyek, eltérően a klasszikus modellektől, a város központja körül helyezkedtek el. Később ez a várostér-szerkezet átalakult, a felső réteg elhagyta a belvárost, ahol kialakult egy terciér típusú városmag. Ennek az újkori térszerkezetnek jellegzetes artefaktumai a belvárosi és külvárosi slumok (nyomornegyed). Az iszlám városok térszerkezeti elemei közül a mecset és souk (bazár) a legjellegzetesebbek. A tér-idő interakciók jelentős része itt zajlik le. A modernizáció hatására kialakult egy nagyon érde-

kes bipoláris térszerkezet, amelyben a tradicionális és a modern modellek elemei különül-
nek el.

11. ábra. A latin-amerikai városmodell (A. de Souza, 1990)

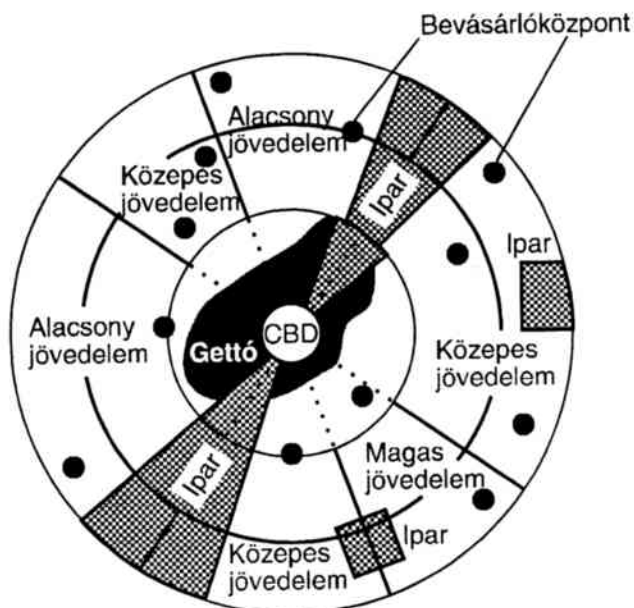
1. központi kereskedelmi övezet, 2. elit lakóövezet, 3. középréteg lakóövezete, 4. alsó rétegek lakóövezete, 5. slumok

12. ábra. Az iszlám város modellje (H. Heineberg, 1989, K. Dettmann, 1969 alapján)

1. bazár, 2. vár, 3. lakóövezet, 4. mecset, 5. temető, 6. városfal, 7. piac, 8. szubcentrumok helyi bazárokkal, mecsettel és fürdővel

Végül megemlíjtük **L. Holzner** (Heineberg, 1989) próbálkozását egy funkcionális és szociálistér típusú modell irányában (13. ábra). Pontosabban Holzner modellje meghatározza a város funkcionális övezeteit (beleértve a külső bevásárlóközpontokat is), majd a lakóövezetet tovább tagolja a társadalmi státus alapján. Ezzel lényegében nem csak a funkcionális és szociális várostérfelosztást kapcsolja össze, hanem a három klasszikus szociális városmodellt is.

13. ábra. Holzner amerikai városmmodellje (H. Heineberg, 1989, B. Hofmeister, 1980 alapján)

Konklúziók: A szociálökológia, szociáltér-analízis és kultúrokológia térszemlélete és konkrét térregionalizálása absztrakt, generalizált, modellezhető terek létezését feltételezi, amelyek a mennyiségi paradigma igényeinek feleltek meg. Ezek ugyanakkor az abszolút térszemlélet konkrét alkalmazási területeivé váltak. Ma a hangsúly áttevődött a modern társadalmi feltételek között pluralizálódott életstílusok és akciótér, illetve percepciók térkutatás irányában, amelyekkel majd a szimbolikus-informális regionalizálásról szóló fejezetben találkozunk. Ehhez adódnak a tervezés elengedhetetlen problémái, amelyek a funkcionális városfelosztás további használatát teszik lehetővé.

4.1.5. Gazdasági tér (régió)

A gazdasági tér vagy gazdasági régió, akárcsak a természetföldrajzi régió, középszintű téregység, amely azt a módot tükrözi, ahogy az egyének és a társadalom megszervezik gazdasági szempontból a teret. Ezt több elmélet próbálja magyarázni, amelyek négy kategóriába sorolhatók (de Souza, 1990):

- Lokalizációs elméletek (von Thünen, Weber, Christaller), amelyeket már a regionális tudomány és a tértudomány paradigma tárgyalásánál említettünk. Ezek normatív jellegűek,

azaz egy „kell”, nem pedig egy „van” helyzetet elemeznek és ennek megfelelő modellt dolgoznak ki. A lokalizációs elméletek próbálják magyarázni az egyéni és vállalati döntések térbeli következményeit a telephelyek (lokalizációk) térmodelljei segítségével. Ezen elméletek másik közös vonása az, hogy egy homo oeconomicus típusú vállalkozói magatartást feltételeznek, ami azt jelenti, hogy a vállalkozók racionálisan viselkednek, profitmaximálást követnek, tökéletesen birtokában vannak minden releváns információnak. Ennek a magatartáshipotézisnek az a legfontosabb következménye, hogy gazdaságilag racionálisan, szinte tökéletesen szervezett régiómodellek alakulnak ki, amelyek rendszerint nem felelnek meg a realitásnak és ez a feltételezés váltotta ki a lokalizációs elméletekre vonatkozó leghevesebb kritikákat.

- A magatartás paradigma vagy behaviorizmus a homo oeconomicus helyett a „satisficing behavior” típust kínálja alternatívaként, azaz az egyént mint saját szükségleteit kielégítő szereplőt. Itt arra kerül a hangsúly, hogyan fogják fel az egyének a lehetőségeket, kockázatokat és ez a percepció hogyan befolyásolja a döntéshozást. Ezek szerint a gazdasági szereplők döntéseiket tökéletes ismeret birtoklása nélkül hozzák. Döntéseik megbízhatósága a magatartás-mátrixban (14. ábra) elfoglalt pozíciójuktól függ. Ebben a megismerés nem egyéb, mint információ gazdasági struktúrákról és piacokról.

14. ábra. Magatartás-mátrix (de Souza, 1990)

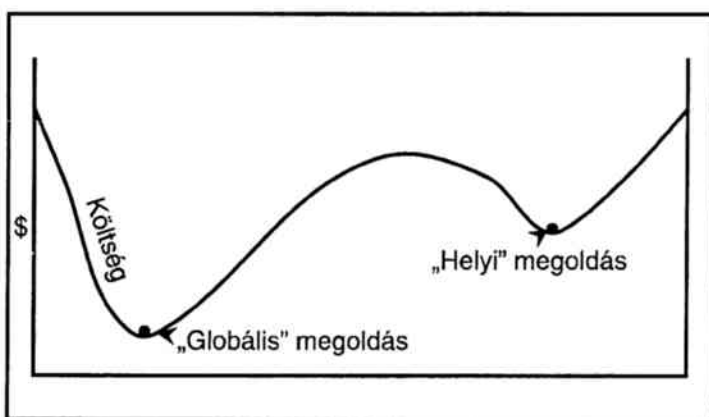
Ha a döntéseket olyan egyének hozzák, amelyek a mátrix bal felső sarkában helyezkednek el, akkor ezek nincsenek releváns, megbízható információk birtokában, illetve cselekvésük véletlenszerű és nagy kockázattal jár. Az ellenkező sarokban elhelyezkedők döntése racionális, tökéletesen megbízható, az illető egyének tökéletes információk birtokában vannak. Felvetődik az a kérdés, hogy milyen különbségek vannak a két kategória által hozott döntések között, a telephelyek racionális megválasztása és a tér gazdasági szervezése

szempontjából. De Souza szerint erre a kérdésre három lehetséges variánst különböztetünk meg:

– ha nagyszámú véletlenszerű döntéshozó létezik, akkor legalább egyikük döntése optimális lokalizációt hozhat létre;

– a véletlenszerű döntések gazdasági térmodellje nem feltétlenül különbözik a racionális ítéleti modellektől;

– még ha egy döntés véletlenszerű is, meg lehet határozni azokat a körülményeket, amelyek versenyképes struktúrákat eredményeznek. Tehát csakis olyan telephelyek jöhetnek létre, amelyek relatívan jobbak, mint mások. Sohasem lehetünk biztosak egy telephely optimális fekvésében, ez csak a jelen gazdasági kontextusban a legmegfelelőbb. Egy optimalizáló döntéshozó helyi szempontból határozza meg vállalata jövedelmezőségének térbeli korlátait és határait, viszont globálisan létezhetnek ennél versenyképesebb telephelyek is (15. ábra).

15. ábra. Telephelyválasztás lokális és globális megoldásai (de Souza, 1990)

• A fenomenológia hatására a modern regionális földrajz elutasítja a homo oeconomicus magatartást és egy külső, reális gazdasági tér létét. A gazdasági teret intézmények és vállalkozók döntései hozzák létre, csupán egyéni tapasztalatokon és szükségleteken keresztül kap értelmet, nem létezhet erőforrások, szükséglet nélkül. Ennek az irányzatnak a keretében a figyelem a keresletre is kiterjed. Tudjuk, hogy a gazdasági földrajz a marxizmus hatására a kínálatra fektette a hangsúlyt, a keresleti oldal, a fogyasztás az érdeklődéskörön kívül maradt.

• A marxista (radikális) földrajz alapállása az, hogy a lokalizációs elméletek nem veszik figyelembe a történelmi tényeket, amelyek a hatalmat gyakorló csoportok érdekeit szolgálják. Ezért kerülnek előtérbe a hatalmi kapcsolatok, a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek. Ebben a megvilágításban a gazdasági tér a történelmi formációk, mint a kapitalizmus vagy szocializmus, valamint különböző hatalmi viszonyok terméke.

Ha a gazdasági teret a gazdaságból vezetjük le, akkor szükséges azokat a gazdasági formákat és struktúrákat megállapítani, amelyek erre a célra alkalmasak. Azaz a gazdasági tér a gazdaság egyik térbeli kifejezési formája, amelyet bizonyos struktúra jellemez. Ez a tértípus, eltérően a természeti vagy bizonyos mértékig az adminisztratív tértől, nem előre adott, nincs

határozottan lehatárolva és nem is stabil hosszabb időn át. A gazdasági tér három fontos tényező kombinációjából születik, ezek: természeti, gazdasági és politikai tényezők.

Lehatárolásuk a klasszikus módszerekkel történik, bizonyos változók elemzésével. A gazdasági tér több természeti teret összefoghat, amelyek gazdaságilag komplementárisak.

Általánosan három gazdasági tértípus határolható le:

- Állami gazdasági tér, amelynek nincsenek gazdasági jellegű határai (ezek politikaiak), egységét a benne uralkodó gazdasági politikának köszönheti (liberális, szocialista, szociáldemokrata stb.);

- Potenciális gazdasági tér, amely többnyire elméleti, csak egy lehetőséget fejez ki. A gazdaságban bizonyos technológiai fejlettségi szint mellett felhasználható természeti és humán erőforrások összességét jelképezi;

- Strukturális gazdasági tér, amely olyan kritériumokat használ fel, mint a történelmi fejlődés egysége, a népesség foglalkoztatási struktúrája, vállalatforma és nagyság. Más szóval a társadalmi és gazdasági tényezők területi összefüggésein alapszik.

A gazdasági terek lehatárolására két alapvető kritériumot használhatunk (de Souza, 1990):

- Termelési tényezők: talaj, munka, tőke. Meg kell jegyeznünk, hogy a munka és a tőke nem annyira helyhez kötöttek. Ha kombinációba lépnek egy más termelési tényezővel, kialakítanak egy gazdasági teret.

A talaj elsősorban a mezőgazdaságra, illetve az agrárterek, agrárrégiók lehatárolása esetében használható fel (lásd az amerikai agrárrégiókat: cotton belt, corn belt, hay and dairy region). Nyilván a talaj hatása nem döntő jellegű bizonyos agrárrégió meghatározásában. Ez elsősorban a területhasznosításban nyilvánul meg, ami nem kizárólag a talaj tükröképe. Központi kérdés az, hogyan hoznak a mezőgazdasági termelők azonos vagy különböző területhasznosítási döntéseket. Rendszerint négy tényező játszik fontos szerepet:

- Természeti tényezők (talaj, csapadék, hőmérséklet stb.). Majd meglátjuk később, hogy a talaj, illetve más természeti és társadalmi tényezők kombinációja bizonyos típusú gazdasági teret eredményez (agrárrégiók). Ebbe a kategóriába soroljuk a bányakincseket is, amelyek meghatározzák bizonyos gazdasági terek típusát: bányász régió, ennek keretében szénvidék (South Wales, Ruhr, Saar), kőolajkitermelés stb. Bizonyos esetekben meghatározzák a feldolgozó iparágakat is, illetve az ezeket tömörítő régiókat: kohászat, kőolajfinomítás stb.;

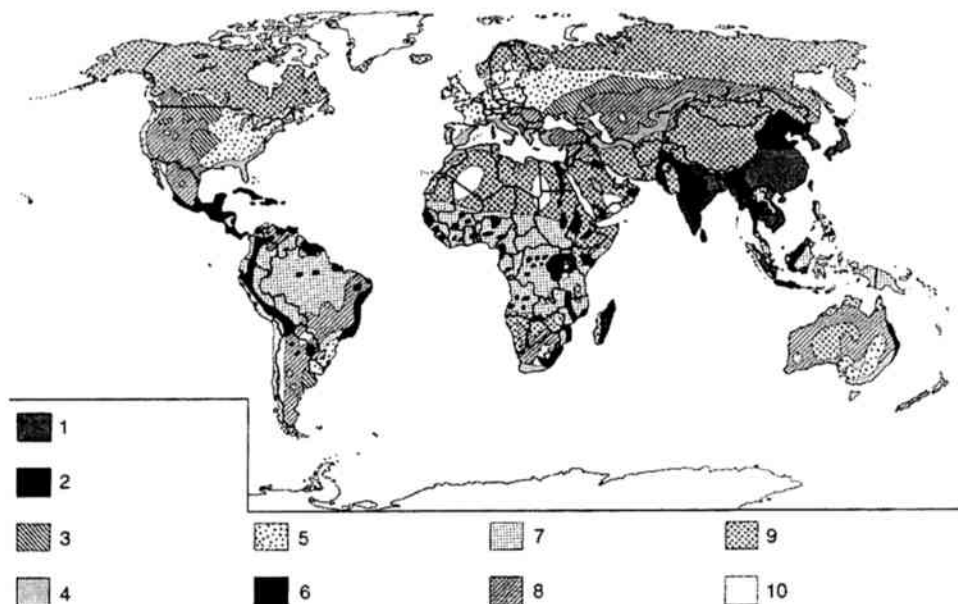
- termelési rendszer: feudális vagy más terminussal premodern rendszer (intenzív munkabefektetés, a termékek alacsony értékesítési szintje), kapitalista vagy modern rendszer (nagy tőkebefektetés, modern technológia, erősebb integráció a többi gazdasági szférába, nagy termelékenység, piacorientáció, jó infrastruktúra);

- kulturális jellegzetességek: ételmiszerpreferenciák, tabuk (szarvasmarhahús fogyasztási tilalma a hinduknál, disznóhús a muzulmánoknál stb.). Ezért vont a földrajz több paradigmájában jelentkező kulturális irányzat egyre jobban az érdeklődés középpontjába a kulturát, mint térformáló tényezőt. Például Észak-Amerika kolonizációja során az első hullámokban érkezett angolszász telepesek leértékelték a préri agrárpotenciálját, ugyanis ahhoz voltak szokva, hogy termékeny talaj csak előzőleg erdővel borított területeken létezik. Ezért is nevezték el a prérit a Nagy Amerikai Sivatagnak (Great American Desert). A későbbi, kelet-európai telepesek változtatták meg ezt a felfogást és kezdték el a prérit a megművelni. Ez jelenleg a Nagy Amerikai Kenyérkosár elnevezést kapta.

– a lehatárolás nehezebb, ha a termelési folyamatokat használjuk kritériumként. Ha a cserekapcsolatokat elemezzük különböző vonatkozásban (termelő–fogyasztó között, termelők között, gazdasági ágazatok között), akkor különböző funkcionális terek alakulhatnak ki: ingázóközrzetek, különböző gazdasági ágazatok vonzáskörzetei, termékek felvevőpiacai. A probléma a többtípusú határ integrációja, illetve ennek a szükségessége.

A következőkben néhány konkrét példán bemutatjuk a gazdasági tértípusokat mint a pozitivistá és mennyiségi geográfiai kutatásirányzat operatív, elvont munkaeszközeit.

A) Az **agrárregió** egy gazdasági régió (tér) típus, amelynek lehatárolása a természeti potenciál és a gazdasági feltételek elemzésén, kiértékelésén és vizualizálásán alapszik. Arnold (1997) szerint az agrárföldrajznak mindeddig nem sikerült kidolgozni egy általánosan elfogadott agrártér-regionalizálást. Az eddigi regionalizálások jelentős része a természeti adottságokra alapozott, főleg a klíma-, vegetáció- és talajviszonyokra. Ez viszont nem a mezőgazdaság mint egész, hanem csupán a mezőgazdaság természeti potenciáljának a regionalizálását jelentette. Az alábbi ábra egy aránylag sikeres regionalizálási kísérlet eredményeit mutatja be. A lehatárolt agrárregiók ténylegesen magukba foglalják nem csupán a természeti potenciált, hanem az agrárrendszerek mint komplex társadalmi-gazdasági képződmények jellegzetességeit is (16. ábra).

16. ábra. A föld agrárregiói (Arnold, 1997)

1. szubszistens rizstermesztés 2. szubszistens gabonatermesztés 3. piacorientált búzatermesztés 4. piacorientált gyümölcsstermesztés és mediterrán mezőgazdaság 5. piacorientált növénytermesztés és állattenyésztés 6. ültetvényes mezőgazdaság 7. trópusi szubszistens mezőgazdaság 8. állattenyésztés 9. nomadizmus 10. alacsony gazdasági tevékenység.

B) Az **ipari régiók** egyik klasszikus példáját az **Angolszász Ipari Régió** (Anglo-American Manufacturing Belt) alkotja, amely ugyanakkor a jelenkori dezindusztrializáció egyik legjellegzetesebb példája (17. ábra).

17. ábra. Az Egyesült Államok ipari régiói (de Souza, 1990)

1. Angolszász Ipari Régió, 2. Délkeleti Ipari Régió, 3. Öbölmenti Ipari Régió, 4. Közép-Floridai Ipari Régió, 5. Nyugati Ipari Régió, 6. egyéb ipari központok

Az Amerikai Ipari Övezet az USA legfontosabb ipari és szolgáltatási régiója, az úgynevezett Angol-amerikai Ipari Régió azon része, mely az USA területén fekszik. Az utóbbi az USA és Kanada ipari kapacitásának 53%-át koncentrálja. Az amerikai rész pontos elnevezése American Manufacturing Belt (Ipari Övezet), melynek tíz tartománya van, mindegyik különböző faktorok (nyersanyag, piac, munka, hatalom, tőke, történelem) hatására kialakult jellegzetes specializációval. Kialakulása során (tizenkilencedik század első fele, amikor megjelennek az első gyárak) a hangsúly folyamatosan áttevődött az Új-Anglia déli részén fekvő, folyó menti vidékekről a belső városok felé, a közlekedés modernizációja, a szén- és kőolajlelőhelyek megnyitása eredményeként. Így például 1860 és 1890 között a tíz legnagyobb ebben az övezetben fekvő ipari város (New York, Philadelphia, Chicago, Baltimore, Cleveland, Cincinnati, Pittsburgh, Boston, Buffalo és Detroit) megnövelte részesedését az össznemzeti ipari termelésből 25%-ról 40%-ra. Erre az átcsoportosulásra két magyarázat létezik (de Souza, 1990):

– Az első az agglomeráló gazdaság előnyeihez kapcsolódik: képzett munkaerő, a helyi nyersanyagok bősége (vasérc, kőszén, kőolaj), nagy piac;

– A második magyarázat ahhoz fűződik, hogy ezekben a városokban a munkakonfliktusok nem voltak gyakoriak, mert ezeket nem támogatta a helyi középosztály, eltérően a kisvárosoktól. Ezért a nagyvárosokban nagyobb többlettermék jött létre.

1960-tól újabb változás figyelhető meg: az ipar elvándorol az amerikai ipari övezetből más államokbeli régiókba: Dél, Délnyugat, Hegyi Államok, Texas, Florida, majd 1980-tól a nemzeti határokon kívül: Mexikó, majd Délkelet- és Kelet-Ázsia. Ezt a folyamatot de Souza a munkabérek eltérő szintjeivel magyarázza. Pontosabban arról van szó, hogy a klasszikus ipari régiókban megnőttek a munkabérek, amire a gazdasági szereplők, pontosabban a vállalkozók, azzal válaszoltak, hogy tevékenységük jelentős részét áthelyezték alacsonyabb munkabérrel rendelkező régiókba, illetve országokba, kihasználva a modern közlekedésinfrastruktúra kiterjedését a távolabbi, eddig izolált, periferikus régiókba. Például 1960 és 1980 között 1,7 millió munkahely költözött az Amerikai Ipari Övezetből más államokba, amiből 5 billiárd dollár összegű munkabérekülönbséggel létrejött többletprofit származott (de Souza, 1990).

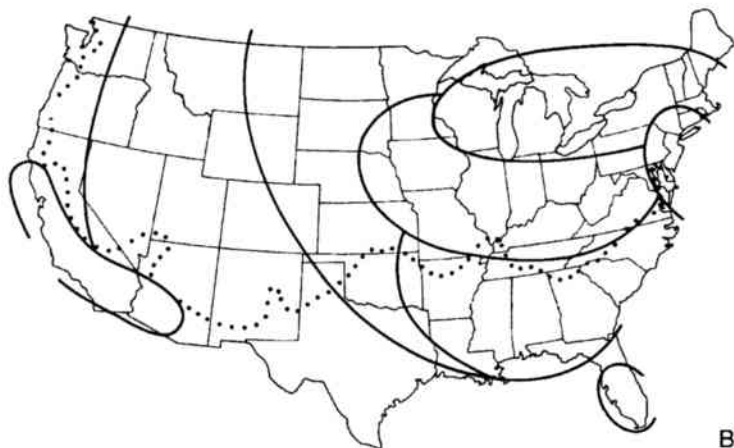
C) A lokalizációs (telephely) elméletek absztrakt gazdasági terei. A legklasszikusabb példákat Johann Heinrich von Thünen, Walter Christaller és August Lösch elméletei nyújtják. **J. H. von Thünen** (1783–1850) 1826-ban publikálta lokalizációs elméletét a „Der isolierte Staat” című munkájában. Akárcsak más lokalizációs elméletek, Thünen elmélete is egy sor egyszerűsítő feltételt használ: a külvilágtól teljesen izolált állam; egy központi város, amely ipari termékekkel látja el a vidéket és a vidékről szerzi be az agrártermékeket; a termelési és szállítási feltételek homogének az egész területen, azaz a szállítási költségek csak a távolság függvényei; homo oeconomicus, azaz nyereségmaximáló magatartás. Thünen a területhasznosítás geometrizált koncentrikus zóna modelljét dolgozta ki, amelyben összesen hat, egy központi város körül elhelyezkedő zónát határol le. Mindegyik zónára meghatározza: az elfoglalt terület arányát az összterületből (pl. a legkiterjedtebb az extenzív állattenyésztés zónája, az összterület 38%-ával), a városi központtól mért távolságot (45–100 km a már említett állattenyésztési zóna esetében) és a termelési rendszert. Később módosították az elméletet a megváltozott társadalmi feltételeknek megfelelően (közlekedés, feldolgozási technológiák), elsősorban az izoláltság és homogenitás feltételeinek feladásával. Például az alábbi ábra azt mutatja, hogyan változik meg az Egyesült Államokban az agrárregiók térbeli elrendeződése a klíma faktor bevezetése következtében. Lényegében elég volt ezt a feltételt módosítani ahhoz, hogy a reális amerikai agrárregiók térbeli elrendeződését modellezzük (18. ábra).

W. Christaller (1893–1969) gazdasági tértípusa egy geometrikus hatszögű építmény, amelynek középpontjában egy központi funkciókkal rendelkező település (központi hely) fekszik (19. ábra). Ahhoz, hogy ez létrejöhessen, egész sor feltételt vezet be, amelyek közül a legfontosabbak: a népesség és termelési tényezők homogén megoszlása, azonos fejlettségű közlekedési hálózat (a szállítási költségek egyenesen arányosak a távolsággal), homo oeconomicus magatartás, ami a fogyasztók távolságminimáló és az eladók nyereségmaximáló magatartását feltételezi. A hatszögek a tevékenységek áruküszöb és hatástávolság szerinti szerveződéséből adódnak (Nemes Nagy, 1998). Ez azt jelenti, hogy az eladók csak olyan körülmények között hajlandók a terméket eladni, hogy a bizonyos áron eladott áru mennyisége fedezze az előállítási költségeket. Ehhez nyilván egy minimális keresletre, azaz fogyasztóra van szükség (árküzöb). A hatástávolság az a maximális távolság, amelyen az előállított áru értéke fedezi az előállítási és szállítási költségeket. Ennek a két alapelvnek

megfelelően és a fent említett egyszerűsítő feltételek mellett a különböző hatástávolsággal rendelkező szolgáltatásokat koncentrálnó települések egy többszintes hierarchikus rendszerbe szerveződnek. Ennek a csúcspontján a legnagyobb hatótávolsággal rendelkező szolgáltatásokat nyújtó központ van, alatta helyezkednek el a többi szintek, kínált szolgáltatástípusaiknak megfelelően.

A

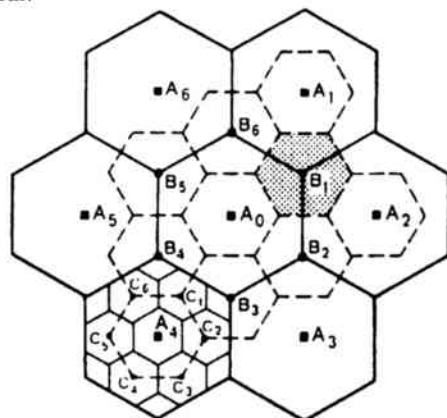

B

18. ábra. Thüinen modelljének alkalmazása A) módosítások nélkül, B) a klíma faktor bevezetésével (de Souza, 1990)

A. Lösch (1906–1945) továbbfejleszti Christaller modelljét, de szintén egy erősen geometrizált modell formájában. Lösch modellje lazább, mert nem csoportosítja a szolgáltatásokat a hatótávolságok alapján, hanem elfogadja azt, hogy minden szolgáltatásnak megfelel egy sajátos hatótávolság. Ennek megfelelően a településrendszer központjainak népessége nem lépcsőzetesen (szintszerűen), hanem folytonosan csökken (Nemes Nagy, 1998).

Még meg kell említenünk, hogy a mennyiségi paradigmák geometriai térmodelljeit nem csak a makro- és mezoszintű elemzések keretében használták, hanem később kiterjedt a nagyvárosok belső szerveződését tanulmányozó mikroszintű elemzésekre is. Ebben az esetben a központi hely fogalma átértékelődött, pontosabban nem mint település használatos, (így Christaller nem is fogalmazott, későbbi követői a „központi hely” fogalmán településeket értek), hanem mint szolgáltatási központ, mint olyan hely, amely szolgáltatásokat koncentrálnak.

19. ábra. Klasszikus gazdasági tértípusok: Christaller központi helyek modellje (in: Schätzl, 1996)

4.2. Funkcionális (polarizált) régió

A polarizált vagy funkcionális régió az egyik régióalaptípus, amelyet a vonzásközpont és a polarizált részek közötti kapcsolatrendszer határoz meg. Attól függően, hány vonzásközpont található egy régióban, beszélhetünk uninodális (egy központ) vagy plurinodális (több központ) régiókról. Pl. a Barcaság fő vonzásközpontja Brassó, mellyel a környező települések erős kapcsolatokat fejlesztettek ki, különösen a munkaerőpiac és a szolgáltatások területén. A vonzáskörzetek funkcionális központ-periféria típusú kapcsolatrendszer lehatárolása alapján kerülnek elemzés alá. Az utóbbi során rendszerint megállapítják a vonzásközpontokat (csomópontok) és az ezeket összekötő fejlődési tengelyeket, melyek között kisebb-nagyobb, funkcionálisan indifferens (ezeket nem lehet egyértelműen egy csomópontozhoz kötni) terek fekszenek. Más esetekben a funkcionális kapcsolatok olyan erősek a határterületeken, hogy lehetetlen őket egyértelműen lehatárolni. Egyes szerzők addig mennek, hogy magát a paraszti gazdaságot is külön funkcionális egységként fogják fel. Erre építik a rétegződött téregységeket úgy, hogy végül az egész tér mint funkcionális szisztémikus egység jelenik meg. A funkcionális lehatárolásban általában megelégednek azzal, hogy releváns polarizáló pontoknak (rendszerint városok) funkcionális tereket osztanak le. Ha maradnak besorolatlan terek, akkor ezeket más, rendszerint struktúrajelzők alapján strukturális (homogén) terekhez sorolják.

A funkcionális kapcsolatok nagyon változékonyak a homogén (strukturális) terekhez képest. Pl. a központi intézmények állandóan változnak a gazdasági-politikai kontextus függvényében; az új közlekedési utak és eszközök, a törvényhozás, vagyis az ember, társadalom, állam tevékenységei befolyásolják a funkcionális kapcsolatokat. A fontosabb polarizációs pontok átvészeli a kisebb vagy nagyobb konjunktúráváltozásokat, háborúkat, mert már létrejöttüket, illetve helyüket a regionális településrendszerben lokalizációjuk minősége és a történelmileg kialakult hatalmi viszonyok határozzák meg. Ehhez képest a periféria egy tengerparthoz hasonlítható, állandó változásokkal. Ez kiterjedhet, összezsugorodhat, mert az indifferens terek valamelyikében új központi hely alakult ki, mely igyekszik saját funkcionális terét kialakítani. Ezért kell a funkcionális térlehatárolásoknál az időbeli változásokat mindig szem előtt tartani. Bizonyos időintervallumokban újra kell ellenőrizni a funkcionális tér határait.

4.2.1. Funkcionális régiók lehatárolása

Módszertanilag a vonzáskörzetek **lehatárolása** azon alapszik, hogy kvantifikáljuk és mérjük a különböző központok-vonzáskörzetek között kialakult kapcsolattípusokat. Pontosabban ezeknek három dimenzióját mérjük:

- egyes kapcsolattípusok gyakorisága,
- a kapcsolattípusok intenzitása,
- a kapcsolatok irányítottsága.

Miután ez megtörtént, megállapítjuk minden kapcsolattípus rádiuszát, azaz vonzáskörzetét, végül pedig a vonzáskörzetek fedéséből lehatároljuk a régió magját, azt a részt, ahol minden vonzáskörzet fedi egymást. Rendszerint a magterületet egy átmeneti sáv veszi körül, ahol a kapcsolatok ritkábbak és alacsonyabb intenzitással lépnek fel. Végül egy periferikus sáv következik, amelyben csak egy kis számú és gyenge intenzitású kapcsolat van jelen. Alapvető fontosságú a kapcsolattípusok meghatározása, illetve ezek operacionalizálása és mérése. A fenti eljárást egyes szerzők **kalibrálásnak** nevezik (Weichart, 1996), amely összefoglalva három lépést tartalmaz: a különböző interakció-típusok mérésére használt paraméterek kiválasztása, határértékek megállapítása és a térvonatkoztatási alap megválasztása. A fent röviden vázolt eljárás nem az egyedüli lehetséges lehatárolási módszer. Haggitt (1983) egész sor mennyiségi módszert javasol (Thiessen poligon, gráfelméleti eljárás, távolságminimáló funkciók stb.); ezek rendszerint erősen absztrakt, geometrizált és elméleti régiókat építenek, amelyek létét az empirikus kutatás nem igazolja.

Mint a lehatárolási eljárásnál láthattuk, a funkcionális régió, akárcsak a homogén régió, erősen függ a lehatárolás módszerétől, attól, hogy egyes szerzők miként értelmeznek bizonyos kapcsolattípusokat, illetve milyen határértékeket használnak fel az interakciók gyakoriságának és intenzitásának mérésére. Ezért állíthatjuk abban az esetben is, hogy a lehatárolt régiók módszertani, absztrakt képződmények. A tudományos regionalizálással Weichart szerint (1996) a térrészeket perszonalizáljuk, amihez hozzáadhatjuk, hogy ez lényegében a cselekvő szereplők deperszonalizációját eredményezi. Mindez azt jelenti, hogy a regionalizáció során alapjában véve a népességre vagy egyes társadalmi csoportokra vonatkozó paramétereket használunk fel, amelyeket térbe vetítünk ki, különböző régiótípusok formájában.

4.2. 2. Funkcionális régiók alapelemei

Általánosan a funkcionális régiók három alapvető elemét különböztetjük meg:

• **Vonzásközpontok**; ezek különböző jelentőségtöbbslettel (Bedeutungsüberschuss) vagy centralitással rendelkező központi helyek. Ennek megfelelően változik a polarizált vidék kiterjedése is. A jelentőségtöbbslet meghatározására több módszer áll rendelkezésünkre: katalógus-módszer, Ullman/Dacey módszer stb. A mennyiségi kutatás kimutatót egy pozitív korrelációt a központi helyek rangja és népessége között, amelyet nyilván árnyaltabban kell tekinteni, azaz empirikusan meg kell vizsgálni. A különbségek egyértelműek a szignifikáns lakosszámkülönbségnél (pl. egy megalopolisz, mint New York, vagy egy nagyváros, mint Bukarest, kétmillió lakossal és egy regionális központ, mint Zilah vagy Sepsiszentgyörgy, 70–80 000 lakossal), viszont kisebb különbségek esetében az eltérések kevésbé szignifikánsak. Mindenesetre nem redukálhatunk le minden összefüggést a lakosságszámra. Elsődlegesek a betöltött funkciók, amelyeket különböző magán- vagy állami intézmények jelenléte határoz meg. Ehhez adódik a lakosságszám is, de nem abszolút értelemben, hanem funkcionálisan, azaz gazdasági felfogásban, mint fogyasztói és munkaerőpiac.

• **Vonzott települések**, melyek együttesen egy polarizált vidéket, más kifejezéssel **vonzáskörzetet** alkotnak. Regionális kontextusban mindig létezik egy elsőrangú vonzásközpont (pl. Kolozsvár Kolozs megyében), több másodrangú, de az elsőrangú vonzáskörzetéhez tartozó központ (Kolozs megyében Torda és Dés) és így tovább, le egészen a legalsóbb szintig (kivétel nélkül falvak), mely acentrális, tehát nulla polarizáló ereje van. Minden, bizonyos fokú centralitással rendelkező központnak kialakul saját vonzáskörzete, melynek kiterjedése egyenes arányban változik a vonzásközpont rangjával. Tehát a mi esetünkben Kolozsvár gyakorlatilag az egész megyét polarizálja (sőt vonzáskörzete kiterjed ezen kívül is), míg Torda és Dés bizonyos területeket vonz a megyéből, esetleg a szomszédos megyék határsávjából, illetve a községközpontok vonzáskörzete ritkán terjed ki a község adminisztratív határain kívül.

• **Funkcionális kapcsolatok**, melyek a vonzásközpontok intézményei (formális kapcsolatok) és társadalmi csoportjai (rendszerint informális kapcsolatok), illetve a polarizált vidék (vonzáskörzet) strukturái között jönnek létre. Ha egy bizonyos térben a kapcsolatok rendszere az egyes konstitutív elemek között intenzívebb, mint a külső kapcsolatok más terekkel, akkor ez a tér könnyen lehatárolható. Az áramlatok, melyek a regionális kapcsolatokat előidézik, lehetnek:

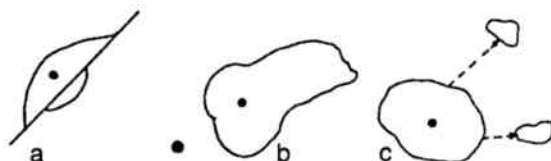
- egyéni áramlatok, amelyek a jövedelemszerzéshez (ingázás, üzleti utak), a privát életformához (bevásárlás, pihenési utak) kötődnek; egyéni életpályaként is meghatározhatók;
- reális áramlatok (áruáramlás, szolgáltatások áramlása);
- információk, valamint a technikai, tudományos, kulturális tudás áramlása.

Különböző kapcsolatok szimultán jelentkeznek, egyik a másikat vonja maga után, és a regionális funkció- és munkamegosztás eredményei. A kapcsolatok intenzitása és gyakorisága fordítottan arányos a távolsággal, de a távolság, akárcsak az előbb tárgyalt rang-lakosság-kapcsolat, nem abszolút módon értelmezhető, hanem funkcionális távolságként. Ez azt jelenti, hogy nem az adott települések közötti fizikai távolság fontos, hanem az utazási időben és/vagy utazási árban kifejezett távolság. Más szóval azt kell megvizsgálni, milyen az illető települések elérhetősége (ennek az ellenfogalma az izoláltság). Fontos az is, hogy a távolsággal nem csak a kapcsolatok mennyisége (amit az intenzitás és a gyakoriság határoz meg), hanem minősége is megváltozik azzal, hogy a kapcsolatok funkcióspektru-

mában eltolódás következik be a távolság növekedésével, az alacsonyabb rangú központi funkcióktól (pl. mindennapos fogyasztási cikkek beszerzése) a magasabb rangú funkciók irányában (pl. tartós fogyasztási cikkek).

4.2.3. Funkcionális régiók formája

A polarizált (funkcionális) régiók esetében érvényesül a leghatásosabban a kontiguitás, azaz a területi folytonosság elve. Ez azt jelenti, hogy a vonzaskörzetek hermetikusan körülvesznek egy polarizációs központot, a kialakított kapcsolatok és a távolság függvényében. Ennek megfelelően a vonzaskörzet különböző formát vehet fel. Haggett (1973) alapján ezeket így lehet csoportosítani (20. ábra):

20. ábra. Városi vonzaskörzet-formák (Benedek, 1998, Haggett, 1973 alapján)
a) félkör alakú b) nyúlt c) diffúz

- Félkör alakú vonzaskörzetek akkor jelennek meg, ha különböző akadályok gátolják bizonyos központok funkciógyakorlását. Leggyakrabban mint akadályok a politikai határok jelennek meg (nálunk ez a jelenség jól követhető a nyugati határszakaszon, ahol a trianoni határok Nagyvárad, Arad és Szatmár vonzaskörzeteit kettévágták). Ezekhez adódnak a természeti akadályok: magas hegyvonulatok, folyók stb.

- Nyúlt alakú vonzaskörzetek fordulnak leggyakrabban elő. Egyik vagy másik irányba történő megnyúlást bizonyos tényezők jelenlétével magyarázzák, pl. jobb közlekedési kapcsolatok bizonyos irányba. Ellenkező irányba hat pl. bizonyos, konkurens polarizációs központok jelenléte. Ebben az irányban a vonzaskörzet összeszorul.

- Nem folytonos, diffúz vonzaskörzetek a legvitatottabb formák, melyeket bizonyos jellegű, más areálokban előforduló erőforrások vagy informális kapcsolattényezők határoznak meg. Ilyen pl. a nagyvárosok turisztikai hinterlandja, mely rendszerint távolabb, nem a város közvetlen vonzaskörzetében helyezkedik el. Pl. Bukarest esetében a Prahova-völgy vagy a Töröcsvár vidéki elsődleges és rendszeresen felkeresett üdülőhelyek, melyek nem a kontiguitási elvnek megfelelően helyezkednek el.

A központ–vonzaskörzet kapcsolatok centripetálisak a vonzaskörzetből a központ irányában és centrifugálisak a városból a vonzaskörzet irányában. Ezt az általános modellt bizonyos alacsonyabb rangú központok közbeékelődése zavarja meg, melyek bizonyos típusú, alacsonyabb rangú áramlatokat irányíthatnak át lokális szinten.

4.2.4. Funkcionális kapcsolatok tipológiája

Minden vonzaskörzet keretében bizonyos vonzasközpont és polarizált települések közötti alapkapsolatokat határolhatunk le és elemezhetünk. Ezeket a következő módon csoportosíthatjuk (Benedek, 1998):

a) Pozicionális kapcsolatok, azaz a földrajzi helyzetből eredő, statikus jellegű kapcsolatok. Ezeket kifejezhetjük abszolút módon (két település közötti távolság vagy egy pont koordinátarendszerével) vagy relatívan (két település közötti funkcionális távolság értékével). Ahogy már láttuk, csak a második eljárásnak van szerepe a társadalomföldrajzi kutatásokban, annak ellenére, hogy az első a mennyiségi paradigmák geometriai modellezéseit teszi lehetővé.

b) Szolgáltatási kapcsolatok; kialakulásuk három tényezővel áll szoros kapcsolatban:

– a kereslet és a kínálat területi megoszlása, azaz a **területi munkamegosztás és specializáció,** melyek maguk során az illető régió gazdasági és társadalmi fejlettségi szintjétől függenek;

– **társadalmi rétegződés,** mert minden rétegnek (csoport) egy életmód, illetve sajátos szükségletek felelnek meg;

– **közlekedési költségek,** mivel minden fogyasztó igyekszik szükségleteit a lehető legközelebbi központokban kielégíteni.

A földrajzi szakirodalomban a központ–vonzáskörzet kapcsolatintenzitásának meghatározására leggyakrabban használt kapcsolattípus, ugyanis a telephelyek szabad megválasztásán alapszik mind a fogyasztók, mind a szolgáltatók részéről. Ehhez hozzá kell fűzni azt, hogy az utóbbi megállapítás csupán szabadpiacokon érvényes. Ott, ahol **monopóliumok, oligopóliumok** vannak, vagy erős állami beavatkozás érvényesül, a telephelyválasztás már kényszerű pályát ír le. Így a hátrányos övezeteknek vagy a szabad kereskedelmi övezeteknek nyújtott adókedvezmények már pályaszerűen irányíthatják a befektetést, tehát a telephelyválasztást. Más kivételt a közszolgáltatások nyújtanak, melyek megvalósítását részben az állam látja el, illetve az állam szervezi meg racionális, minél kevésbé költséges területi kritériumok alapján (iskolahálózat, orvosi ellátás stb.). Ennek megfelelően bizonyos regionális kényszerek (constraints) alakulnak ki, amelyek azon települések lakóit, amelyek nem rendelkeznek közszolgáltatási intézményekkel, elkerülhetetlenül lakótelepüléseiken kívüli cselekvésre kényszerítik. A szolgáltatási doméniumok szerint a szolgáltatási kapcsolatok több altípusát különböztetjük meg:

b1. A kereskedelmi kapcsolatok a kereskedelmi intézmények, lakóhelyek területi megoszlásából, valamint a városi és a magasabb rangú falvakban koncentrálódó speciális kínálatból alakulnak ki. A vonzáskörzet fogyasztóinak fontos a kereskedelmi hálózat minél racionálisabb regionális megoszlása, a közlekedési költségek minimalizálása érdekében. A kereskedelmi kapcsolatok a vonzáskörzetből a fő vonzásközpont fele irányulnak. Közéjük ékelődnek a helyi fontosságú központok, amelyek rendszerint a napi szükségleteket kielégítő kereskedelmi cikkek kínálata révén biztosítanak maguknak kisebb vonzáskörzeteket. Az elsőrangú regionális központ és a vonzáskörzet közötti kapcsolatok intenzitása a város centralitása, az alacsonyabb rangú központok száma és centralitása, valamint a funkcionális távolság függvényében változik. A konkrét empirikus vizsgálat az anket (kérdőívzés) módszerével történik. Az előkészítő fázisban, a faktoranalízis eljárással, csoportosítják a kereskedelmi cikkeket, beszerzési gyakoriságuk alapján. Rendszerint egy nagyszámú árumennyiséget három csoportba sorolunk be: mindennapi szükségleteket kielégítő (élelmiszer), periodikusan (havonta vagy többhavonként) beszerzendő áruk (ruha, mosószer stb.) és epizodikusan (évente vagy többévente) beszerzendő áruk (tartós használati cikkek, autó, elektromos háztartási cikkek). A három csoport saját, eltérő nagyságú von-

zaskörzettel rendelkezik. A napi szükségleteket kielégítő áruk csoportja a központhoz legközelebb eső településeket vonzza, míg a beszerzési kapcsolatok intenzitása csökken a funkcionális távolsággal. Az ipari áruk (periodikus, illetve epizodikus cikkek) esetében az összvonzáskörzet legtávolabbi települései is ennek a csoportnak a vonzása alá kerülnek, de nyilván a kapcsolatok nem annyira intenzívek (a beszerzések száma alacsonyabb). A következő lépésben megállapítjuk a települések önellátási szintjét kereskedelmi áruval. Ezt a szintet azzal az arányszámmal számítjuk ki, amelyet a településen bevásárló helybeliek határoznak meg. Az arányszámok rendszerint növekednek az első csoporttól a következő kettő irányában, míg egyes nagyobb falusi települések akár teljesen önellátóak is lehetnek az első csoport esetében.

b2. Egészségügyi szolgáltatások alapján kialakuló kapcsolatok. Ennek a kapcsolattípusnak alapvető jellemzője az, hogy független a társadalmi rétegződéstől; minden társadalmi réteg igénybe veszi ezeket a szolgáltatásokat. A vizsgált intézményhálózat magába foglalja a kórházakat, klinikákat, fogászati rendelőket, magánrendelőket, gyógyszerárakat. Többségük telephelye városokban összpontosul, ezért nagymértékben a vonzáskörzetből a vonzásközpont felé irányulnak, kivéve a magasabb centralitással rendelkező vonzáskörzeti településeket. A szanatóriumok figyelmen kívül maradnak, mert területi megoszlásuk független a központi funkcióktól és vonzáskörzetük nagyon diffúz. A kapcsolatok intenzitása ebben az esetben egyszerűbb, mivel a betegek kezelésének létezik – igaz, nem centralizáltan – egy nyilvántartási statisztikája. Ennek alapján lehetséges a kvantifikálás és a vonzáskörzet lehatárolása.

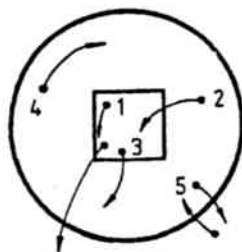
b3. Oktatási és kulturális kapcsolatok. A települések eltérő szintű oktatási és kulturális intézményrendszeréből adódnak. Szorosan összefüggenek a lakosságszámmal (mint működtetésükhöz elégséges küszöbérték), a lakosság előregedési fokával (elsősorban az iskola esetében fontos), valamint a kapcsolathordozó intézmények lokalizációjával. Az utóbbi kategóriába tartoznak az oktatási hálózat egységei, valamint a kultúra bizonyos intézményei. Nyilván az intézménytípusok jelentősége különbözik. Például egy egyetem vonzáskörzete összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az óvodáé, vagy az elemi iskoláé. A vonzáskörzet lehatárolása az oktatás esetében egyszerűbb, hisz minden intézmény statisztikát vezet a látogatók lakóhelyéről. A kultúra esetében a legjobb esélyekkel a különböző kulturális rendezvényeken eladott belépőjegyek statisztikája vagy a kérdőívezés módszere rendelkezik.

b4. Szabadidő eltöltéséből származó kapcsolatok. Nem létezik abszolút összefüggés a központtól számított funkcionális távolsággal, mint a kapcsolatok nagy többségében. Ez az egyetlen olyan típusú kapcsolat, ahol az áramlatok a vonzásközponttól a vonzáskörzet felé irányulnak. Nyilván ebben az orientációban nagy szerepe van a kínálat oldalán a nagy turisztikai potenciállal és jó turisztikai infrastruktúrával rendelkező zónáknak, míg a kereslet részéről elsőrendű tényező a jövedelemszint, mobilitás és a társadalmi rétegződés. Egyik klasszikussá vált példája az ilyen típusú kapcsolatoknak a Gyalui-havasokban, a Kis-Szamos völgyében kiépült szezonális (nyár és őszi) és hétfélig turizmus, ami több, már fent általánosan felsorolt tényező hatására jött létre: Kolozsvár közelsége és társadalmi rétegződése (más központokhoz képest jelentős felső és középréteg), jó minőségű úthálózat, a Kis-Szamos hidroenergetikai rendezése által kialakult vízisport-lehetőségek, a telekpiac 1989 utáni liberalizálása.

c. A központ–vonzáskörzet harmadik alapvető kapcsolattípusa a **mobilitáskapcsolatok**, amelyek abból adódnak, hogy a városok a legnagyobb munkaerőpiacok, ami ingázást és/vagy migrációt vált ki. Az utóbbi két területi mobilitástípus határozza meg a mobilitáskapcsolatok két csoportját, amelyeket a következőkben bemutatunk.

c1. Az ingázás a lakóhely és munkahely közötti, rendszeresen megismétlődő mozgás. Mivel a vonzásközpontok tömörítik a mezőgazdaságon kívüli munkahelyek nagy részét, az ilyen típusú kapcsolat a vonzáskörzetből a központ felé irányul és egy tényezőkomplexum váltja ki, amelyből a legfontosabb a munkaerőpiac jellege és hozzáférhetősége (mind a központban, mind a vonzáskörzetben) és a közlekedés fejlettségi szintje. Az utóbbi magas technológiai színvonala mellett a munkaerőmozgás intenzitása magas, míg alacsonyabb fejlettségi szint esetében ez csökken és kiegészül a migráció felerősödésével. Az ingázás a funkcionális (polarizált) régió egyik legjellegzetesebb kapcsolata, amely aránylag stabil marad az adminisztratív határok megváltozása esetében is (az nyilván más probléma, hogy az adminisztratív határok rendszerint azonos társadalmi és gazdasági körülmények között ritkán változnak). Egyes szerzők (Batevik, Hansen, 1995) különbséget tesznek a „journey to work” (utazás) és a „commuting” (ingázás) között. Első esetben szintén lakóhely–munkahely közötti mozgásról van szó, de az utazás azonos adminisztratív határok között történik (város vagy község). A második esetben a lakóhely és a munkahely különböző mikro-szintű adminisztratív egységekben található, tehát az utazás mindenképpen áthalad egy vagy akár több adminisztratív határon. Ez a felosztás hasznos, ugyanis a második esetben mérhetjük a vonzásközpontok centralitását és funkcióspektrumát. Nyilván fontosak az adminisztratív határon belüli mozgások is, de ezeket nehezebben lehet követni és rendszerint – kevés kivétellel – másodrangúak a községek esetében.

Az irányítottság szerint Plane (in: Pacione, 1984) öt esetet különböztet meg (21. ábra):

21. ábra. Az ingázás (munkaerőmozgás) tipológiája
(Benedek, 1998, Pacione, 1984 alapján)

1. városon (központon) belüli munkaerőmozgás;
2. faluról (vonzáskörzetből) városba irányuló ingázás;
3. városból falu felé irányuló munkaerőmozgás;
4. falvak közötti ingázás és
5. szomszédos vonzáskörzetek közötti, azaz régió kívüli munkaerőmozgás.

Legnagyobb intenzitással az első kettő rendelkezik, míg a harmadik társadalmilag szelektív, azaz rendszerint csak a magasan képzett személyek vesznek részt ebben a mozgásban. Az utolsó kettő kevésbé intenzív és helyi érdekeltségű gazdasági intézmények lokalizációja váltja ki.

Eltérően az eddig tárgyalt kapcsolatok nagy részétől, az ingázás mértékét aránylag könnyen kvantifikálhatjuk. A mérés bizonyos mutatók segítségével történik, amelyek közül kettő alapvető:

- az ingázás mérlege (ki-, illetve beingázók közötti különbség, adminisztratív egységekre számolva),
- ingázók aránya a foglalkoztatottak összlétszámából.

A fenti mutatókat nem találjuk meg statisztikai évkönyvekben, ezért ezeket két módszerrel állapíthatjuk meg: kérdőívezéssel vagy egy módosító eljárással, amely kevésbé költséges és abból áll, hogy a foglalkoztatottak szektoronkénti megoszlásának (primér, szekundér és terciér) adatait kalibráljuk a munkahelyek lehető legpontosabb, településre lebontott statisztikájával, ismerve azt is, hogy a primér szektorban foglalkoztatottak stabilak, azaz helyhez kötöttek. Ha az ingázók aránya magas értékeket vesz fel, akkor a román társadalmi körülmények között az illető települések gazdaságilag alárendelt viszonyban állanak a központtal, ha pedig az arány alacsony értékű, két variáns létezik: az illető települések agrárjellegűek, tehát az aktív lakosság nagy része a primér (helyhez kötött) szektorban dolgozik, vagy a település gazdaságilag relatíve önálló, azaz elégséges munkahelyet tud biztosítani nem agrár jellegű szektorokban.

Az ingázásnak multiplikátor hatása van a központ-vonzáskörzet kapcsolatokra. Az ingázók nem csak ebben a periodikusan megismétlődő mozgásban vesznek részt, hanem intenzíven használják a központ szolgáltatási infrastruktúráját (tehát a szolgáltatási kapcsolatokat erősítik). Ehhez még hozzáadódik, hogy az ingázók csoportja a közlekedési kapcsolatok (erről alább) erősségét is fokozza, hisz sok esetben az ingázók használják legintenzívebben a közlekedési eszközöket.

c2. A migrációs kapcsolatok a városi központ munkaerővonzási hatásával magyarázhatóak, amely bizonyos körülmények között a migráció formáját veszi fel. Ezt a hatást erősíti az, hogy egyes migrációs elméletek szerint (D. Sandu, 1984) a migráció legintenzívebben a vonzásközpontok és közvetlen vonzáskörzetük között jön létre. Alacsonyabb rangú központok jelenléte egy vonzáskörzetben helyi fontosságú módosító tényezőként hat a migrációs mozgások kialakulásában. A migráció intenzitása több tényezőtől függ: a vonzásközpont centralitásától, a városrendszerben elfoglalt helyétől, az életminőség regionális és helyi különbségeitől, a regionális és lokális gazdasági feltételektől stb. A migráció legfontosabb negatív következménye a vonzáskörzet népességének előregedése. Pontosabban az elvándorlás következtében az idősebb korosztályok aránya megnövekszik és ha a migráció (elváándorlás) hosszabb időn keresztül magas értékeket vesz fel, kialakul egy láncreakció, ami abból áll, hogy a lakosságszám drasztikus csökkenése és az előregedés folyamata során csökken a szolgáltatások fenntartásához szükséges lakossági küszöbérték. Ennek következtében bizonyos szolgáltatások az illető településen egészen felszámolódhatnak (orvosi szolgáltatás, oktatás stb.), és végesetben eltűnhet a lakosság is. Romániában, a változás előtti területrendezés (szisztematizálás) passzív szanálási politikája, illetve különböző természeti rizikótényezők hatására (árvíz, földcsuszamlás stb.) az utolsó népszámlálás alkalmával (1991) 101 olyan települést regisztráltak, amelyeknek, annak ellenére, hogy még jogi személyiséggel rendelkeznek, nincsen állandó lakhelyű népessége.

A migrációs kapcsolatokat dokumentumelemzéssel mérhetjük. Az alapvető adatszolgáltatók: a regionális statisztikai hivatalok és a rendőrség népességnyilvántartási szolgálata. Az első olyan demográfiai mutatókat számít ki, mint a migráció mérlege (egy év alatt letelepe-

detek és elköltözöttek közti különbség, ezer lakosra), ami még nem mond semmit a migráció irányultságáról. Ezt a második hivatal adataival állapíthatjuk meg, ha megszerezünk minden település lakosainak születési helyét korcsoportonként, amihez hozzáadódik a nemzetközi migráció statisztikája.

d. A szupralokális kommunikációs kapcsolatok premodern társadalmakban klasszikus eszközökkel és infrastruktúrával (úthálózat, vasút) jönnek létre és intenzitásuk jóval a helyi társadalmi face-to-face kapcsolatok intenzitása és fontossága alatt volt. A modern társadalmakban hozzáadódnak még a modern technika vívmányai: telefon, telefax, elektronikus posta, internet. Ezek segítségével dupla orientációjú kapcsolatok jönnek létre és mindkét irányban jelentősek: mind a vonzáskörzetből a központ felé, mind fordítva. A kapcsolatok kialakításában fontos szerep jut a városban letelepedett első- és másodgenerációs migránsoknak, akik erős informális kapcsolatokat tartanak fenn szülőhelyükkel. A „hétvégi mezőgazdaság” egyik gyakori formája ennek a kapcsolattartásnak, amely gazdasági és családi/rokonai jellegű. Ezért rendszerint különbséget teszünk a privát, személyes vagy informális kapcsolatok, valamint a hivatalos, formális kapcsolatok között.

Ami a vizsgálati módszereket illeti, a leggyakrabban használt eljárás különböző mutatók segítségével kimutatott gyakorisági és intenzitási értékek kiértékelésén alapszik. Példák: a különböző települések és a regionális központ közötti funkcionális távolságok mérése; a közszállításban (autóbusz- vagy vonatjáratok) létrejövő kapcsolatok gyakorisága; az utazások intenzitása (Dahl Svédországban a bizonyos vonatállomáson eladott jegyek számát és célállomását használta fel); telefon és más modern kommunikációs eszközök révén létrejött kapcsolatok száma, gyakorisága (akárcsak a vonatjegyeknél, a beszélgetések száma és partnerei, településenként), valamint irányítottsága stb.

f. Politikai-adminisztratív kapcsolatok különböző közigazgatási intézményeket csoportosító települések és az illető intézmények hatásköréhez tartozó települések között jönnek létre. Multiplikátor hatásuk van, mert rendszerint a közigazgatási intézmények magasabb rangú központokban működnek, amelyek az eddig elemzett kapcsolatok elsődleges célpontjai. Ehhez adódik a szolgáltatási és kommunikációs infrastruktúra szimultán használata is. Az államok eltérő közigazgatási felosztásától függően különböző intenzitású és hatáskörű kapcsolatok alakulhatnak ki. Romániában a következő variánsok különülnek el:

- **Mikroszinten, falu–falu kapcsolatok** formájában, a községközpont vonzáskörzetének keretében. Ez a variáns a községközpont és a község többi falva között alakul ki (kivételesen ha a községet csak egy falu alkotja, mint Szék és Havasnyafalu Kolozs megyében vagy Kommandó Kovászna megyében).

- **Városi központ–falu kapcsolatok**, feltéve, hogy a regionális központ ugyanakkor megyeszékhely, tehát adminisztrációs központ is, vagy ha nem, akkor egyéb jellegű közigazgatási funkciókat koncentrál. Ez nyilván mezoszinten alakul ki és bizonyos speciális hatáskörű adminisztrációs intézmények (Megyei Tanács, Prefektúra, Regionális Fejlesztési Hivatal, Munkaügyi Hivatal, ügyészség stb.) által kialakított kapcsolatokat foglal magába.

- **Regionális központ és egy extraregionális, magasabb rangú központ közötti kapcsolatok** makroszinten zajlanak le, mint pl. a főváros (Bukarest) és a megyeközpontok között.

A kapcsolatokat az intézménykatalógus összeállításával mérhetjük. Az intenzitás, azaz a gyakoriság mérése problematikus abban az esetben, ha az illető intézmények nem rendelkeznek saját statisztikával. Ebben az esetben a mérést kérdőívezés módszerével végezzük el.

4.3. Konklúziók

Amint láthattuk, a pozitív-scientifikus regionalizálás, mint a geográfia társadalmi intézményének valóságfeltárási módszere, sajátos jellegű régiókat hoz létre, amelyek különböző mértékben távolodnak el a társadalmi valóságtól, általánosítási és absztrahálás mértéküktől függően. Mind a homogén, mind a funkcionális régióépítmenyek **módszertani képződmények**, melyek tartalma, kiterjedése és egy sor tulajdonsága a kiválasztott ismérvektől, illetve ezen ismérvek értékeinek csoportosításától függ. Tekintettel arra, hogy ezek az ismérvek nagyon eltérőek (társadalmi, gazdasági, politikai, demográfiai, infrastrukturális, különböző funkcionális központ–vonzáskörzet kapcsolatok stb.) és nem létezik általánosan elfogadott módszertan alkalmazásukat és csoportosításukat illetően, a lehatárolt és megjelölt régiók is szerzőtől függően változnak.

A pozitív-tudományos regionalizálás fontos problémája (amely kihat a régiólehatárolásra is) a **statisztikai alapegységek meghatározása**. Ideális esetben a statisztikai ismérveket egyéni, elemi lebontásban kellene rendszeresen regisztrálni (egyének, lakások, parcellák stb.). Sajnos egypár kivétellel (népszámlálás, telekkönyvi nyilvántartás) az adatok, tehát az ismérvek nagy része is aggregált formában található meg, vagy ha egyenként működik egy regisztrációs rendszer, akkor ez rendszerint jogi és hatalmi korlátok miatt nehezen elérhető. Az aggregálás szintje is sokszor nem megfelelő a geográfiai kutatás számára, elsősorban akkor, ha az adatok csak felsőbb térszinteken találhatóak meg. Ez a helyzet egyes demográfiai mutatók esetében (természetes szaporulat, elhalálzási ráta, migrációs szaporulat stb.), amelyeket Romániában csak községi és városi szinten, illetve az ezek felett levő térszinteken (megye, régió, ország) tartanak nyilván. Néha a geográfusok statisztikai alapegységeket hoznak létre bizonyos jelenségek térbeli differenciálódásának követésére (Simon gyűrfű-szektor modellje, négyzetek modellje, tömbházrendszer, választási körzetek, raszterek stb.), amelyek, akárcsak a régiók, módszertani képződmények és gyakran a területi realitásnak kismértékben felelnek meg.

Mindez nem jelenti, hogy ezek a regionalizálási módozat által létrehozott régiók értelmetlenek. Minden absztrahálási szintnek megfelel bizonyos információvesztés és bizonyos eltávolodás a mindennapi társadalmi-térbeli valóságtól. Viszont mindenképpen szükséges a létrehozott régiók empirikus vizsgálata a régióban élő szubjektumok perspektívájából. Más szóval a geográfiai tudomány által létrehozott térkonceptiók hasznosak, de csak a kívülálló perspektíva feladásával, pontosabban egy olyan perspektíva bevonásával, amely a régiók különböző szereplőinek és társadalmi csoportjainak szintjén alakul ki. Ebből a megközelítésből mind a társadalmi tér mikroperspektívája (különösen a kultúrokológiai irányzat), mind a gazdasági tér regionális (a telephelyek döntési mechanizmus elemzésének irányzata) perspektívája hasznos lehet a fent jelzett feltételek között. A funkcionális régiók esetében elengedhetetlen a vonzásközpont és vonzáskörzete között kialakuló informális, személyes kapcsolathálózat elemzése, különösen a hazai társadalmi feltételek között, ahol a

gazdasági és a beszerzési kapcsolatok szorosan összefonódnak a személyes, informális kapcsolatokkal.

Ajánlott irodalom

- Arnold, A. (1997) „Allgemeine Agrargeographie”, Klett-Perthes, Gotha, Stuttgart.
- Batevik, F.O., Hansen, J.C. (1995). „Migration and journey to work in sparsely populated areas in Norway”, in Norsk Geografisk Tidsskrift 49, Oslo.
- Benedek, J. (1998) „Relațiile oraș-spațiu rural. O abordare teoretică”, Studia UBB. Geographia 1–2, Cluj.
- Blotevogel, H. H. (1996) „Auf dem Wege zu einer ‘Theorie de Regionalität’: die Region als Forschungsobjekt der Geographie”, in: Gerhard Brunn (szerk.), Region und Regionsbildung in Europa, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.
- Boustedt, O. (1975) „Grundriss der empirischen Regionalforschung”, Schroedel, Hannover.
- Claval, P. (1993) „An Introduction to Regional Geography”, Blackwell, Oxford.
- Dahl, S. (1957) „The contacts of Vasteras with the rest of Sweden”, in Lund Studies in Geography, ser. B, Human Geography, no.13.
- Haggett, P. (1973) „Einführung in die kultur-und sozialgeographische Regionalanalyse”. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Haggett, P. (1983) „Geography, a Modern Synthesis”, Harper and Row Publishers, New York.
- Heineberg, H. (1989) „Stadtgeographie”, Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Hofmeister, B. (1997) „Stadtgeographie”, Westermann, Braunschweig
- Johnston, R.J., Gregory, D., Smith, D.M. (1994) „The Dictionary of Human Geography”, Blackwell, Oxford.
- Johnston, R.J. (1997) „Geography and Geographers. Anglo-American Geography since 1945”, Arnold, London.
- Lichtenberger, E. (1998) „Stadtgeographie. Band 1 Begriffe, Konzepte, Modelle, Prozesse”, B. G. Teubner, Stuttgart, Leipzig.
- Nemes Nagy J. (1998) „A tér a társadalomkutatásban”, Budapest.
- Pacione, M. (1984) „Rural Geography”, London.
- Schätzl, L. (1996) „Wirtschaftsgeographie”, Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich.
- Souza de, A. (1990) „A geography of world economy”, MacMillan, London.
- Thrift, N. (1996) „Spatial formations”, SAGE Publications, London.
- Treibel, Anette (1997) „Einführung in soziologische Theorien der Gegenwart”, UTB, Opladen.
- Weichart, P. (1996) „Die Region-Chimäre oder Strukturprinzip sozialer Systeme?”, in: Gerhard Brunn (szerk.), Region und Regionsbildung in Europa, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.